

ISSN 1512-8784

UDK 374.7 VOL. XXIII

Broj 1/2023.

Bosna i Hercegovina

Obrazovanje odraslih

Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu

Adult Education

Journal of Adult Education and Culture

ISSN 1512-8784

UDK 374.7

Broj 1 2023.

Bosna i Hercegovina

Obrazovanje odraslih

Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu

Adult

Education

Journal of Adult Education and Culture

IZDAVAČ/PUBLISHER

JU Bosanski kulturni centar Kantona Sarajevo
OJ Bosanski kulturni centar Sarajevo

ZA IZDAVAČA/FOR THE PUBLISHER

Jasmin Duraković, dipl. sociolog

REDAKCIJA ČASOPISA/EDITORIAL BOARD

prof. dr. Senada Dizdar, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
prof. dr. Branislava Knežić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
prof. dr. Lejla Turčilo, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
prof. dr. Katarina Popović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, ICAE
dr. sc. Emir Avdagić, DVV International, Ured u Bosni i Hercegovini

prof. dr. Haris Cerić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
prof. dr. Morana Koludrović, Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu
doc. dr. Amina Isanović Hadžiomerović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
Adnana Emirhafizović, dipl. psiholog, JU Bosanski kulturni centar Kantona Sarajevo

POČASNI ČLANOVI REDAKCIJE/HONORARY EDITORIAL BOARD

akademkinja Adila Pašalić Kreso, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
prof. dr. Mirjana Mavrak, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
prof. dr. Šefka Alibabić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
prof. dr. Miomir Despotović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
prof. dr. Sava Bogdanović, Zagreb
prof. dr. Radivoje Kulić, Univerzitet u Prištini, Kosovska Mitrovica
prof. dr. Jusuf Žiga, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
Narcis Hošo, prof., Sarajevo

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA/EDITOR IN CHIEF

doc. dr. Amina Isanović Hadžiomerović

LEKTORICA/PROOFREAD BY:

mr. Sandra Zlotrg

PRIJEVOD I LEKTURA ZA ENGLJSKI JEZIK/ENGLISH TRANSLATION AND PROOFREADING

Midhat Efendira, prof.

PRIJEVOD NA NJEMAČKI JEZIK/GERMAN TRANSLATION AND PROOFREADING

Ajla Sijerčić

DTP Indira Isanović

ŠTAMPA/PRESS Blicdruk d.o.o., Sarajevo

ISSN 1512-8784 (Print)

ISSN 2744-2047 (Online)

DOI 10.53617/issn2744-2047.2023.23.1

Indexing and Abstracting: Central & Eastern European Academic Source (EBSCO), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access scholarly Resources (ROAD), European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS)

ADRESA IZDAVAČA/PUBLISHER'S ADDRESS

JU Bosanski kulturni centar Kantona Sarajevo
OJ Bosanski kulturni centar Sarajevo

Branilaca Sarajeva 24, 71000 Sarajevo, BiH
tel: +387 33 407 654; tel/fax: +387 33 586 771
e-mail: info@bkc.ba
web: www.bkc.ba

Časopis izlazi uz finansijsku potporu Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo, Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo, Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Fondacije za izdavaštvo Sarajevo.

Časopis izlazi jednom godišnje u tiražu od 150 primjeraka.

Rješenjem Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj: 02-15-6646/01, od 29.10.2001. godine, časopis «Obrazovanje odraslih/Adult Education» je oslobođen poreza na promet i upisan je u registar medija.

The journal is published with the financial support of the Ministry of Culture and Sports of the Sarajevo Canton, Ministry of Education, Science and Youth of the Sarajevo Canton, Ministry of Education and Science of FBiH and the Sarajevo Publishing Foundation.

The journal is published once a year with a print run of 150 copies.

By the decision of the Ministry of Education, Science, Culture and Sports of FBiH number: 02-15-6646/01, dated October 29, 2001, the Journal of Adult Education was exempted from sales tax and was included in the media register.

Sadržaj:

Uvodna riječ glavne i odgovorne urednice	9
ČLANCI	
<hr/>	
Amir Pušina Praktična inteligencija – jedna netipična empirijska provjera	19
Kerima Delibašić, Đenita Tuče Uspješno starenje: Teorijske koncepcije, odrednice i intervencije	39
Lejla Mustoo Bašer Subjektivna dobrobit štićenica domova za njegu starijih i starijih udovica koje žive s porodicom: Perspektive iz Bosne i Hercegovine	61
Indira Husić, Amela Dautbegović Prevalencija anksioznosti, depresivnosti i stresa kod studenata i razlike u razini simptoma s obzirom na spol i dob	81
Emina Škorić Komparativna analiza sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini i zemljama jugoistočne Evrope	99
INTERVJU	
<hr/>	
Mujo Slatina O statusu andragogije u Bosni i Hercegovini i mogućnosti osnivanja studijskog programa andragogije	121
IN MEMORIAM	
<hr/>	
Prof. dr. Mujo Slatina (1945-2023)	129
Dr. sc. Emir Avdagić (1974-2023)	133

Contents:

Editorial	9
<hr/>	
ARTICLES	
<hr/>	
Amir Pušina Practical Intelligence - an Atypical Empirical Test	19
Kerima Delibašić, Đenita Tuče Successful Ageing: Theoretical Concepts, Determinants, and Interventions	39
Lejla Mustoo Bašer Subjective Well-being of Female Nursing Home Residents and Elderly Widowed Females Living with Families: Perspectives from Bosnia and Herzegovina	61
Indira Husić, Amela Dautbegović Prevalence of Anxiety, Depression and Stress among Students and Differences in Symptom Levels with Respect to Gender and Age	81
Emina Škorić Comparative Analysis of Adult Education System in Bosnia and Herzegovina and Southeast European Countries	99
<hr/>	
INTERVIEW	
<hr/>	
Mujo Slatina Social Inclusion in Context of VET Schools	121
<hr/>	
IN MEMORIAM	
<hr/>	
Prof Mujo Slatina, PhD (1945-2023)	129
Emir Avdagić, PhD (1974-2023)	133

Inhalt:

Einführungswort der Chefredakteurin	9
ARTIKEL	
<hr/>	
Amir Pušina Praktische Intelligenz – ein atypischer empirischer Test	19
Kerima Delibašić, Đenita Tuće Lebenslanges Lernen – der Weg in die Zukunft	39
Lejla Mustoo Bašer Subjektives Wohlbefinden der Bewohner der Altenheime und der mit ihren Familien lebenden älteren Witwen: Perspektiven aus Bosnien-Herzegowina	61
Indira Husić, Amela Dautbegović Prävalenz von Angstzuständen, Depressionen und Stress bei Studenten und Unterschiede im Ausmaß der Symptome in Bezug auf Geschlecht und Alter	81
Emina Škorić Vergleichende Analyse des Erwachsenenbildungssystems in Bosnien-Herzegowina und den Ländern Südosteuropas	99
INTERVIEW	
<hr/>	
Mujo Slatina Über den Stand der Erwachsenenbildung in Bosnien-Herzegowina und die Möglichkeit der Gründung eines Andragogik-Studienprogramms	121
IN MEMORIAM	
<hr/>	
Prof. Dr. Mujo Slatina (1945-2023)	129
Dr. sc. Emir Avdagić (1974-2023)	133

UVODNA RIJEČ GLAVNE I ODGOVORNE UREDNICE

Časopis *Obrazovanje odraslih* u 2023. godini ostvario je dugo očekivani cilj – upis u bazu Erih Plus (engl. *European Reference Index for Humanities*), što je rezultat dugogodišnjih napora na uspostavljanju i održavanju bibliografskih standarda kvaliteta časopisa, na čemu se posebno zahvaljujem prof. dr. Senadi Dizdar, glavnoj i odgovornoj urednici od 2016. do 2020. god., kada je časopis uvršten u baze C.E.E.O.L. i EBSCO. Zahvalnost izražavam i Adnani Emirhafizović, sekretarki Redakcije, koja predanim radom pomaže časopisu da ostvaruje željene rezultate. Redakcija nastavlja raditi na unapređenju kvaliteta i standarda s namjerom da časopis stekne uslove za uvrštavanje u citatne baze. Na tom putu je veoma značajna finansijska podrška, koju su ove godine pružili: Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo, Ministarstvo za visoko obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke te Fondacija za izdavaštvo Sarajevo. U narednom periodu, prioritet Redakcije bit će unapređenje internetske stranice časopisa u koju je ove godine inkorporirana probna verzija OJS platforme.

Pored spomenutih lijepih događaja, časopis te cjelokupna naučna i stručna javnost u Bosni i Hercegovini ove godine se suočila sa dva velika gubitka. U razmaku manjem od mjesec dana napustili su nas dr. sc. Emir Avdagić (3. 11. 2023) i prof. dr. Mujo Slatina (1. 12. 2023). Profesor Slatina je bio prvi urednik časopisa i među najzaslužnijim osobama za njegovo utemeljenje i afirmaciju u naučnoj zajednici. Dr. Avdagić je bio član Redakcije časopisa od njegovog osnivanja, glavni i odgovorni urednik 2011. i 2012. god., te je kao direktor Ureda DVV Internationala za Bosnu i Hercegovinu tokom 18 godina u svojstvu suizdavača časopisa pribavljao potrebna finansijska sredstva za njegovo nesmetano funkcionisanje. Odlaskom profesora Slatine i dr. Avdagića izgubili smo velike prijatelje, čijim doprinosom se naš časopis razvijao te nadilazio disciplinarne i geografske granice. U ovom broju se prigodnim tekstovima sjećamo dvojice istaknutih članova Redakcije, a imamo posebnu čast da objavimo intervju sa prof. dr. Mujom Slatinom u kojem iznosi stavove o pravcima razvoja studijskih programa andragogije u Bosni i Hercegovini. Intervju je nastao u aprilu 2023.

godine, autoriziran je, a dodatno odobrenje za posthumno objavljivanje dala je profesorova porodica.

U dvadeset trećem svesku časopisa *Obrazovanje odraslih* objavljujemo pet recenziranih članaka, od čega su tri izvorna naučna članka, jedan pregledni i jedan stručni. Prvi članak pod naslovom „Praktična inteligencija – jedna netipična empirijska provjera” autora Amira Pušine propituje mogućnost nekonvencionalnog, ali u psihometrijskom i edukometrijskom smislu snažno fundiranog mjerenja jedne od sastavnica Sternbergove teorije uspješne inteligencije. Netipičnost se ogleda u traganju za psihometrijski podržanim alternativnim testom praktične inteligencije. Rezultati do kojih je autor došao potvrđuju da se praktična inteligencija može pouzdano i valjano mjeriti predloženim alternativnim upitnikom o praktičnoj inteligenciji. Na temelju provedenog empirijskog istraživanja, autor uvodi dva nova pojma u domenu praktične inteligencije: kognitivno-motivacijska praktična inteligencija i emocionalna praktična inteligencija. Ovaj članak, pored toga što daje poticaj za dalja istraživanja, aktualizira pitanje poticanja praktične inteligencije odraslih u obrazovnom kontekstu, prije svega na putu prelaska od pukog teoretiziranja na praktičnu provedbu.

Naredna dva članka posvećena su temama o trećoj životnoj dobi, koja je u posljednje vrijeme bila relativno slabo zastupljena u našem časopisu. U članku „Uspješno starenje: Teorijske koncepcije, odrednice i intervencije” Kerima Delibašić i Đenita Tuće ukazuju na nužnu promjenu ka pozitivnom pogledu na starenje i sagledavanju vrijednosti koje donosi ovo životno doba. Autorice upućuju na niz studija koje podržavaju optimističniji pogled na starost kao doba dobitaka i ukazuju na potrebu razmatranja preduslova za unapređenje kvaliteta života starijih osoba. Cilj takvih intervencija je identificirati faktore koji će pomoći osobama da stare uspješno i kvalitetno. Na temelju provedenih analiza, autorice zaključuju da ne postoji jedinstven pristup uspješnom starenju, ali se ključne odrednice mogu sažeti kroz: brigu o tjelesnom i mentalnom zdravlju, kontrolu nad vlastitim životom, socijalnu uključenost, lični rast, osjećaj smislom ispunjenog života. S obzirom na zavisnost starijih osoba od podrške okoline, članak pledira na podizanje svijesti društva o njihovim potrebama, te kreiranju inkluzivnih okruženja u kojima se poštuju starije osobe.

Lejla Mustoo Bašer predstavlja rezultate kvalitativnog istraživanja čiji je cilj bio komparirati percipirane subjektivne dobrobiti štićenica domova za njegu starijih i starijih udovica koje žive s porodicom u Bosni i Hercegovini. Iz intervjua su ekstrahirane kategorije: zadovoljstvo, značaj prijateljstva, donošenje odluka, izazovi, životna motivacija, smisao i percepcija, usamljenost/nedostajanje. Istraživanje je pokazalo da se obje grupe žena osjećaju relativno zadovoljne kvalitetom svog života. Međutim, utvrđene su određene razlike povezane sa životnim okruženjem. Naime, žene koje žive u domovima za brigu o starijim osobama iskazale su veći nivo usamljenosti, iako koriste razne rekreativne i edukativne programe koji se provode u grupama.

U istraživanju pod naslovom „Prevalencija anksioznosti, depresivnosti i stresa kod studenata i razlike u razini simptoma s obzirom na spol i dob” Indira Husić i Amela Dautbegović istražuju navedena neprijatna emocionalna stanja kod mladih odraslih osoba koje pohađaju neki od javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini. Članak donosi i preporuke o potrebnoj psihološkoj podršci i pomoći studentima. Na temelju dobivenih rezultata autorice zaključuju da je prisutna zabrinjavajuća prevalencija depresivnih, anksioznih i stresnih simptoma kod studenata učesnika u istraživanju, ali i da blizu 90% studenata nema osiguranu psihološku podršku na fakultetima. Rezultati ukazuju na potrebu za razmatranjem uvođenja različitih preventivnih strategija za borbu s psihičkim problemima, poput: psihoedukativnih programa namijenjenih informisanju o potencijalnim problemima i načinima kako se nositi s njima, te programa razvijanja ponašanja suočavanja.

U posljednjem članku Emina Škorić sagledava sistem obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini komparirajući ga s državama jugoistočne Evrope. Autorica zaključuje da postoje određena uspješna rješenja iz drugih država koja bi se mogla implementirati u Bosni i Hercegovini, ali je važno voditi računa o zakonskom uređenju i sistemskim zahtjevima koji su jedinstveni za ovu državu.

Prije prepuštanja čitanju ovdje najavljenih članaka, želim iskazati zahvalnost recenzentima sa domaćih i regionalnih univerziteta koji su pomno i predano evaluirali pristigle članke, te svojim izrazito korisnim naznakama olakšali donošenje odluka o prihvatanju članaka. Sve sugestije za poboljšanje

članaka značajan su doprinos unapređenju kvaliteta časopisa. Iskoristit ću priliku da pozovem kolegice i kolege da svojim člancima doprinesu nastajanju dvadeset četvrtog sveska časopisa *Obrazovanje odraslih*.

Amina Isanović Hadžiomerović

EDITORIAL

The *Journal of Adult Education* in 2023 achieved the long-awaited goal – inclusion in the ERIH Plus database (*European Reference Index for Humanities*), which is the result of many years of dedicated work in establishing and maintaining the bibliographic quality standards for the journal. I express profound gratitude to Prof Senada Dizdar, PhD, the editor-in-chief from 2016 to 2020, when the journal was indexed in the C.E.E.O.L. and EBSCO databases. I would also like to thank to Adnana Emirhafizović, the Secretary of the Editorial Board, whose dedicated work has helped the journal achieves the desired results. The Editorial Board continues to work on improving the quality level and standards with the aim of enabling the journal's inclusion in citation databases. Financial support is essential on this journey, which was provided this year by: the Ministry of Culture and Sports of the Sarajevo Canton, the Ministry of Higher Education, Science, and Youth of the Sarajevo Canton, the Ministry of Education and Science of Federation of Bosnia and Herzegovina, and the Sarajevo Publishing Foundation. In the coming period, the priority of the Editorial Board will be to enhance the journal's website, which this year has incorporated a trial version of the OJS platform.

Despite the mentioned joyful events, this year the journal and the entire scientific and professional community in Bosnia and Herzegovina faced two significant losses. In less than a month, we bid farewell to Emir Avdagić, PhD (November 3, 2023) and Prof Mujo Slatina, PhD (December 1, 2023). Professor Slatina was the first editor-in-chief of the journal and one of the key figures responsible for its establishment and affirmation in the scientific community. Dr. Avdagić was a member of the journal's Editorial Board from its inception, serving as the editor-in-chief in 2011 and 2012, and in his capacity as the director of DVV International Country Office in Bosnia and Herzegovina he acted as a co-publisher for 18 years, securing the necessary financial resources for its smooth functioning. With the departure of Professor Slatina and Dr. Avdagić, we have lost sincere friends whose contributions have shaped the development of our journal, transcending disciplinary and geographical boundaries. In this issue, we pay tribute to these distinguished members of the Editorial Board with appropriate texts, and

we are honored to feature an interview with Prof Mujo Slatina, PhD, where he shares his views on the directions of development for andragogy study programs in Bosnia and Herzegovina. The interview was conducted in April 2023, authorized by Professor Slatina, and posthumously approved for publication by his family.

The twenty-third volume of the *Journal of Adult Education* brings five peer-reviewed articles, including three original scientific articles, one review, and one professional article. The first article titled “Practical Intelligence – An Atypical Empirical Test” by Amir Pušina examines the possibility of unconventional, yet psychometrically and educometrically strongly grounded measurement of one component of Sternberg’s Theory of successful intelligence. The atypicality lies in the search for a psychometrically supported alternative test of practical intelligence. The results obtained confirm that practical intelligence can be reliably and validly measured using the proposed Practical Intelligence Questionnaire. Based on the conducted empirical research, the author proposes two new concepts within the concept of practical intelligence: cognitive-motivational practical intelligence and emotional practical intelligence. This article, besides opening the venues for further research, raises the question of supporting practical intelligence in adults in an educational context, primarily in transitioning from mere theorizing to practical implementation.

The next two articles are dedicated to topics concerning the third age persons, which has been relatively underrepresented in recent volumes. In the article titled “Successful Aging: Theoretical Concepts, Determinants, and Interventions” authored by Kerim Delibašić and Đenita Tuće, there is an emphasis on the necessary shift towards a positive view on aging and the recognition of the values that this life stage brings. The authors refer to various studies supporting an optimistic perspective on old age as a time of gains and stress the need to consider prerequisites for improving the quality of life for older individuals. The aim of such interventions is to identify factors that will help individuals age successfully and with high quality. Based on the analyses conducted, the authors conclude that there is no single approach to successful aging, but key determinants can be summarized through: taking care of physical and mental health, maintaining control over one’s life, social inclusion, personal growth, and a sense of a fulfilling life purpose. Considering the dependence of

older individuals on the support of their environment, the article advocates for raising society's awareness of their needs and creating inclusive environments that respect older persons.

Lejla Mustoo Bašer presents the results of a qualitative research study aimed at comparing the perceived subjective well-being of residents in nursing homes for the elderly and older widows living with their families in Bosnia and Herzegovina. Categories extracted from the interviews include: satisfaction, the significance of friendships, decision-making, challenges, life motivation, meaning and perception, loneliness/missing. The research revealed that both groups of women feel relatively satisfied with the quality of their lives. However, certain differences related to the living arrangement were identified. Specifically, women living in nursing homes expressed a higher level of loneliness, despite participating in various recreational and educational program conducted in groups.

In the research titled "Prevalence of Anxiety, Depression and Stress among Students and Differences in Symptom Levels with Respect to Gender and Age," Indira Husić and Amela Dautbegović investigate the mentioned unpleasant emotional states in young adults attending public universities in Bosnia and Herzegovina. The article also provides recommendations for necessary psychological support and assistance to students. Based on the results obtained, the authors conclude that there is a concerning prevalence of depressive, anxious, and stressful symptoms among participating students, as well as the fact that nearly 90% of students do not have access to psychological support at their faculties. These results indicate the need to consider the introduction of various preventive strategies to address mental health issues, such as psychoeducational programs aimed at informing about potential problems and ways to cope with them, as well as programs for developing coping behaviors.

In the last article, Emina Škorić examines the adult education system in Bosnia and Herzegovina by comparing it with the countries of Southeast Europe. The author concludes that there are certain successful solutions from other countries that could be implemented in Bosnia and Herzegovina, but it is important to consider the legal framework and systemic requirements that are unique to this country.

Before delving into the reading the articles announced here, I would like to express gratitude to the reviewers from local and regional universities who meticulously and dedicatedly evaluated the submitted articles, and with their highly valuable comments, facilitated the decision-making process regarding the acceptance of the articles. All suggestions for improving the articles represent a significant contribution to enhancing the quality of the journal. I would like to take this opportunity to invite colleagues to contribute their articles to the creation of the twenty-fourth issue of the *Journal of Adult Education*.

Amina Isanović Hadžimerović

ČLANCI

ARTICLES

Amir Pušina¹

Praktična inteligencija – jedna netipična empirijska provjera

Sažetak: Empirijskim korelacijskim neeksperimentalnim nacrtom, cilj istraživanja bio je ispitati mogućnosti netipičnog pristupa mjerenju praktične inteligencije temeljem Sternbergove teorije uspješne inteligencije unutar koje se praktična inteligencija u školskom kontekstu određuje kao sposobnost praktičnog mišljenja – prevođenje teorije u praksu i apstraktnih ideja u praktičnu realizaciju. Krenulo se od sljedećih istraživačkih pitanja i njima odgovarajućih hipoteza: (1) postoji li mogućnost mjerenja praktične inteligencije kreiranjem jednog valjanog i pouzdanog instrumenta, netipičnog u smislu dosadašnjih pristupa i oficijelnih, formalnih mjerenja i mjera praktične inteligencije; (2) ukoliko takva mogućnost postoji, koji nivo praktične inteligencije, u zadanom kriterijskom smislu, ispoljavaju sudionici u odnosu na spolnu pripadnost, dob, vrstu studija i školski uspjeh i da li se, u tome smislu, statistički značajno razlikuju? Ukupno 14 studenata i 50 studentica ($N = 64$) Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu prosječne starosne dobi $M = 19,23$ ($SD = ,99$) anketnim upitnikom ispitano je o temeljnim demografskim varijablama, školskom uspjehu i praktičnoj inteligenciji. Valjanost upitnika o praktičnoj inteligenciji propitana je faktorskom analizom maksimalne vjerodostojnosti. Kriteriji, KMO test ($,825$) i Bartlettov test $\chi^2(105) = 323,050$, $p < ,001$, komunalitet $\geq ,40$ te vrijednosti χ^2 testa, u trećem koraku ukazali su na prihvatljivu dvofaktorsku soluciju: $\chi^2(76) = 77,611$; $p = ,427$. Izdvojena su dva interpretabilna faktora koja međusobno pozitivno koreliraju ($r = ,27$, $p < ,001$), što objašnjava ukupno 47,35% varijance temeljem kojih su pored ukupne – SPM, skale praktičnog mišljenja, formirane i dvije subskele – SSPM1 i SSPM2. Cronbachov koeficijent alfa unutarnje konzistencije kao mjera pouzdanosti bio je zadovoljavajući na ukupnoj mjeri praktične inteligencije (SPM $\alpha = ,86$) i kognitivno-motivacijskoj mjeri praktične inteligencije (SSPM1 $\alpha = ,88$), dok kriterij o pouzdanosti minimalno $\alpha = ,70$ nije dosegnut na mjeri emocionalne praktične inteligencije (SSPM2 $\alpha = ,56$). Time se moglo ustvrditi kako

¹ Prof. dr. Amir Pušina, redovni profesor na Odsjeku za pedagogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu;
e-mail: pusinaamir@yahoo.com

je prva hipoteza – o valjanosti i pouzdanosti upitnika o praktičnom mišljenju – skoro u potpunosti potvrđena. Ostvareni nivo praktične inteligencije izražen putem sve tri mjere (SPM, SSPM1 i SSPM2) bio je iznadprosječan s obzirom na zadati kriterij na oba stratuma uzorka. Nisu utvrđene statistički značajne relacije ovih nivoa u odnosu na spol, dob i školski uspjeh, izuzev kada je u pitanju vrsta studija, gdje su studenti Muzičke akademije ostvarili više skorove na skali emocionalne praktične inteligencije. Time je druga hipoteza o prosječnom nivou praktične inteligencije i nepovezanosti s drugim istraživačkim varijablama djelomično potvrđena.

Moguće je, dakle, praktičnu inteligenciju netipično, neformalno, ali psihološki i psihometrijski utemeljeno, mjeriti. Kako se, koliko je poznato, radi o prvom takvom pokušaju, rezultate o natprosječnoj praktičnoj inteligenciji studenata nije moguće niti generalizirati niti u potpunosti prihvatiti bez temeljitog daljeg propitivanja.

Ključne riječi: praktična inteligencija, netipični pristup mjerenju

Uvod

Ljudska inteligencija (lat. *intellegentia*, *intelligentia*: razboritost, razum; vještina) kao jedna od najkontroverznijih psiholoških tema u fokusu je različitih istraživačkih okvira i pristupa – filozofskog, povijesnog i kulturalnog, psihometrijskog, razvojnog, biološkog, edukacijskog, ekonomskog, evolucijskog (Gardner, Kornbaher i Wake 1996; Đapo 2017). Raspravljajući o povezanosti nadarenosti i inteligencije, Louis i suradnici (2000), prema Đapo (2017), govore o tri grupe teorija inteligencije: (1) g-teorija inteligencije, prema kojoj su kognitivne sposobnosti urođene, stabilne i generalizirane kroz sve vidove intelektualnog funkcioniranja – „iza” inteligencije nalazi se jedan g (engl. *general*) faktor, tj. opća inteligencija koja u velikoj mjeri može objasniti raznolike vidove intelektualnog funkcionisanja; (2) teorije specifičnih sposobnosti – ovdje se inteligencija promatra kao skup nekoliko nezavisnih sposobnosti, čiji broj varira, od četiri (Thorndike) do 120 (novije interpretacije 150) (Guilford) i (3) interakcijske teorije – kombinacija prethodne dvije grupe s obzirom da inteligenciju predstavljaju komponente u interakciji (Cattell, Horn, Gardner, Sternberg). Fokus u ovome radu je na Sternbergovoj teoriji uspješne inteligencije, konkretnije na jednoj od sastavnica – praktičnoj inteligenciji i mogućnosti njenog netipičnog mjerenja.

Ukratko, teorija uspješne inteligencije (engl. *theory of successful intelligence*) konceptualno je i psihometrijski „okrenuta” realnom životu, osobito mogućnosti poticanja u školi (Sternberg 1985, 1997, 1999a, 1999b, 2018a, 2018b). Empirijski je validirana na različite načine – kulturalnim i faktorsko-analitičkim studijama, analizama procesiranja informacija, korelacijskim analizama i studijama vezanim za nastavu/poučavanje (Sternberg i Grigorenko 2003). Prema predloženoj teoriji, *uspješna inteligencija* neke osobe ogleđa se u (1) korištenju integriranog skupa sposobnosti² potrebnih za ostvarivanje uspjeha u životu osobe kako ga ona vidi u sociokulturalnom kontekstu; (2) prepoznavanju vlastitih snaga i slabosti kako bi se one unaprijedile, korigovale, kompenzirale; (3) prilagođavanju, oblikovanju i odabiru životne sredine putem (4) uravnoteženog korištenja analitičkih, kreativnih i *praktičnih* sposobnosti – inteligencije (Sternberg i Grigorenko 2003, prema Pušina i Muminović 2018: 173). Praktična inteligencija presudna je „(...) za svakodnevnu adaptaciju, oblikovanje i biranje podr(a)žavajućeg okruženja i velikim dijelom je bazirana na prešutnom, implicitnom znanju (engl. *tacit knowledge*) koje govori šta neko treba da zna kako bi se prilagodio/oblikovao/promijenio okruženje (sredinu) a da o tome nije direktno poučavan niti je to eksplicitno verbalizirano (traženo). Ovo znanje je proceduralno – kako nešto (u)raditi, stiče se putem iskustva gdje je važnije šta se iz toga iskustva naučilo nego koliko se vremena ono sticalo. Takođe, praktičnu inteligenciju čini više faceta (aspekata), naročito načini kako osoba upravlja sama sobom, odnosima sa drugima (npr. nadređenima i podređenima) i *zadacima koje treba obaviti* (Sternberg 2018; Wagner i Sternberg 1985, prema Pušina i Muminović 2018: 173). Sternberg i Grigorenko (2000) praktičnu inteligenciju, osobito u školskom kontekstu, dovode u vezu sa sposobnošću *praktičnog mišljenja* kojega su kriteriji/rezultati funkcionalna znanja, npr. (1) *primjena* teorija pamćenja u arealu verbalnog učenja; (2) *korištenje* formula vedske matematike u rješavanju zadataka iz statistike; (3) *uvođenje* u praksu realizacije nastavnih sati prema paralelnom modelu poticanja kreativnosti; (4) *provedba* pilot-istraživanja kako bi se provjerile mjerne karakteristike instrumenata; (5) *služenje* alatima za online grafičko oblikovanje važnim za samostalno učenje i (6) *preoblikovanje* istraživačkih projekata sukladno SCAMPER taktici poticanja

² Skup čine analitičke, kreativne i praktične sposobnosti. Uvidajući kasnije kako navedene sposobnosti nisu dostatne za potpuno razumijevanje ljudske raznolikosti, osobito afektivne i vrijednosne prirode, Sternberg (1998, 2003) im pridodaje i empirijski potvrđuje konstrukt mudrosti.

kreativnog mišljenja. No, na putu „prelaska” s pukog teoretiziranja na praktičnu izvedbu/provedbu, dakle, na putu praktičnog *mišljenja* – javljaju se određene prepreke, kako ih Sternberg i Grigorenko (2000, 2003, 2007) nazivaju „kamenje spoticanja” (engl. *stumbling blocks*). Ovdje spadaju: (1) pomanjkanje, naročito unutrašnje motivacije; (2) poteškoće u kontroli impulsivnog ponašanja; (3) pomanjkanje istrajnosti i sposobnosti kontrole istrajavanja; (4) korištenje neodgovarajućih sposobnosti; (5) nesposobnost prelaska s mišljenja na akciju; (6) pomanjkanje orijentacije na produkt; (7) nesposobnost kretanja kroz zadatak i njegovog završetka; (8) propuštanje vremena za pravovremeni početak aktivnosti (9) strah od neuspjeha; (10) odugovlačenje; (11) pogrešno pripisivanje krivice; (12) pretjerano samosažalijevanje; (13) pretjerana zavisnost; (14) gubljenje u ličnim problemima; (15) rastresenost i pomanjkanje koncentracije; (16) zanemarivo ili pretjerano samoopтереćivanje; (17) nemogućnost odgađanja nagrade; (18) poteškoće u određivanju prioriteta; (19) previše ili premalo samopouzdanja i (20) pomanjkanje uravnoteženosti između analitičkog, praktičnog i kreativnog mišljenja. Ove prepreke u većini slučajeva nisu, striktno govoreći, intelektualne prirode; već jedna vrsta praktičnih problema – izazova kojima treba ovladati, nadgledati ih i kontrolirati (Sternberg 1986; Sternberg i Spear-Swerling 1996, prema Sternberg i Grigorenko 2000). Pobrojane prepreke detaljno su opisane i teorijski analizirane u ranijim radovima (Pušina 2018; Pušina i Muminović 2018). Fokus u ovome radu je na praktičnom mišljenju studenata, konkretnije uvid u nivo ispoljen putem jednog netipičnog, netestovskog pristupa mjerenju karakterističnog za klasične, g/IQ pristupe i mjere. Otuda je cilj istraživanja bio ispitati mogućnost netipičnog mjerenja praktičnog mišljenja (PM) – inteligencije³ kao sastavnice *uspješne inteligencije*. Netipično je u smislu korištenja instrumenta koji nije oficijelni, formalni test praktične inteligencije. Ovako određen cilj generirao je nekoliko istraživačkih pitanja: (1) postoji li mogućnost mjerenja praktičnog mišljenja kreiranjem jednog valjanog i pouzdanog instrumenta, netipičnog u smislu dosadašnjih pristupa i mjerenja praktične inteligencije izvedene iz teorije uspješne inteligencije; (2) ukoliko takva mogućnost postoji, na što rezultati mjerenja ukazuju, koji nivo praktične inteligencije, u kriterijskom smislu, ispoljavaju sudionici u odnosu na spolnu pripadnost, dob, vrstu studija i

³ U radu se termini „praktično mišljenje” i „praktična inteligencija” koriste kao sinonimi, uz potpunu svjesnost o različitim mogućnostima analiziranja, razumijevanja i interpretiranja ovih pojmova.

školski uspjeh i da li se u tome smislu statistički značajno razlikuju? Spol, dob i vrsta studija određene su kao nezavisne varijable. Mada bi se školski uspjeh u odnosu na PM mogao odrediti kao zavisna varijabla, ovdje se ove varijable promatraju u dinamičkom, sinergijskom suodnosu, gdje školski uspjeh ovisi i o drugim značajnim faktorima/varijablama – obitelji, školi, društvu. Otuda su postavljene sljedeće hipoteze: H1. Postoji mogućnost mjerenja praktičnog mišljenja – očekuje se višedimenzionalna latentna struktura upitnika o praktičnom mišljenju koja psihometrijski smisleno i interpretabilno podržava psihološki konstrukt o (preprekama) praktičnome mišljenju i prihvatljiva pouzdanost tipa unutarnje konzistencije izraženo Cronbachovim koeficijentom alfa (α) \geq ,70; H2. Sudionici na mjerama PM u odnosu na zadani kriterij ostvaruju prosječne rezultate, ne razlikujući se statistički značajno s obzirom na spolnu pripadnost, dob, vrstu studija i školski uspjeh. Postavljene hipoteze testirane su kao afirmativne, gdje su usvojena dva nivoa značajnosti povezanosti i razlika izraženih u r, ρ i t odnosu: (a) kao značajne, na nivou $p < ,05$ i (b) kao veoma značajne, na nivou $p < ,01$.

Metod

Sudionici

U istraživanju su sudjelovali studenti prve godine I ciklusa preddiplomskog studija Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (N = 34) i Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu (N = 30). Detaljniji podaci o sudionicima prikazani su u tabeli 1.

Tabela 1. Podaci o sudionicima istraživanja

Varijable	Visokoškolske ustanove Univerziteta u Sarajevu		Ukupno N=64
	Filozofski fakultet N=34	Muzička akademija N=30	
M	1	13	14
Ž	33	17	50
dob	19,26 (SD = 0,96)	19,20 (SD = 1,03)	19,23 (SD = 0,99)

Napomene: M – muški spol; Ž – ženski spol

Može se uočiti da je u istraživanju bilo angažirano više sudionica, 50 od 64 (78,12%), nego sudionika, 14 od 64, ili 21,88%. Prema dobi i školskom uspjehu, sudionici su bili izuzetno ujednačeni. U osnovi, radi se o prigodnom, stratificiranom uzorku koji ne „dopušta” širu generalizaciju dobijenih rezultata.

Instrumenti

Podaci su prikupljeni putem anketnog upitnika koji je sadržavao dva dijela – početnu skalu praktičnog mišljenja (PSPM) kao osnovicu za konstrukciju skale praktičnog mišljenja (SPM) i njene dvije subskale (SSPM1 i SSPM2), te podatke o sociodemografskim varijablama i školskom postignuću (spol, dob i prosječan školski uspjeh ostvaren tokom školovanja u srednjoj školi). Kada je u pitanju mjerenje praktičnog mišljenja, ideja je bila kreirati instrument o (preprekama) praktičnom mišljenju i provjeriti kako on „funkcionira” u psihometrijskom smislu. Time se deskriptivno nastojalo prevesti na operacionalno, mjeriti praktično mišljenje (inteligencija) u netipičnom, nekognitivnom, personološkom smislu. Ajtemi su „izvedeni” pregledom i analizom relevantne literature (Sternberg 1999a, 1999b; Sternberg i Grigorenko 2000, 2003, 2007), gdje je navedeno i raspravljano o 20 kriterija/prepreka praktičnom mišljenju i uspješnoj inteligenciji. Tako je, npr. jedna od navedenih prepreka – pomanjkanje, naročito unutrašnje motivacije operacionalizirana kao tvrdnja – ajtem (1) „Mogu bez poteškoća sam(a) sebe motivirati u obavljanju različitih poslova i zadataka”. Praktično mišljenje, dakle, procijenjeno je putem 20 tvrdnji predstavljenih u formi sedmostupanske skale Likertova tipa raspona od 1 (nikako) do 7 (izuzetno) što indicira mjeru u kojoj se ispitanici na datoj tvrdnji prepoznaju, tj. u kojoj mjeri ih opisuje i odgovara im. Za ukupnu SPM i subskale SSPM1 i SSPM2 rezultati se dobijaju temeljem aritmetičkih sredina pripadajućih ajtema, pri čemu se teoretski kreću od 1 do 7, gdje viši rezultat upućuje na viši nivo praktičnog mišljenja.

Postupak

Istraživanje je provedeno prije redovnog odvijanja nastave uz primjenu etičkih principa i standarda za psihološka istraživanja, uključujući dobrovoljnost, anonimnost i povjerljivost. Popunjavanje upitnika trajalo je u prosjeku 30 minuta, uz nadzor istraživača. Nakon prikupljanja podataka i preliminarnih statističkih analiza, sadržajna valjanost upitnika utvrđena je semantičkom

analizom podudarnosti ajtema s deskripcijama prepreka praktičnome mišljenju. Eksplorativnim i konfirmativnim faktorskim analizama i korelacijskim analizama propitana je konstruktna internalna valjanost temeljem koje su formirane ukupna skala – SPM i iz nje faktorski izvedene dvije subskale praktičnog mišljenja, SSPM1 i SSPM2. Zatim je na svim skalama utvrđena pouzdanost tipa unutarnje konzistencije (α) te propitana konstruktna eksternalna valjanost analizom relacija praktičnog mišljenja i školskog uspjeha. Na kraju su utvrđene relacije praktičnog mišljenja u odnosu na spolnu pripadnost, dob, vrstu studija i školski uspjeh, vodeći računa o mogućim konfundirajućim varijablama. Statističke procedure i analize obavljene su u programu IBM SPSS Statistics 23.

Rezultati

Preliminarne statističke analize

Rezultati preliminarnih statističkih analiza uz prikaz osnovnih deskriptivnih parametara varijabli korištenih u istraživanju prikazani su u tabeli 2.

Tabela 2. Deskriptivne statističke vrijednosti varijabli u istraživanju (N = 64)

Varijabla	M	SD	α	Indeks simetričnosti	Indeks spljoštenosti
PSPM	5,28	,69	,88	-,60	-,11
SPM	5,35	,74	,86	-,66	-,18
SSPM1	5,30	,82	,88	-,64	-,34
SSPM2	5,56	,99	,56	-,75	,03
Dob	19,23	,12		2,26	6,16
Školski uspjeh	4,55	,46		-,76	,12

Napomene: PSPM – početna skala praktičnog mišljenja prije faktorskih analiza; SPM, SSPM1, SSPM2 – faktorski izvedena skala i subskale praktičnog mišljenja nakon; M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija; α – Cronbachov koeficijent pouzdanosti.

Kao što se može vidjeti, kriterij normaliteta s obzirom na indekse simetričnosti i spljoštenosti zadovoljili su rezultati na varijablama PSPM, SPM, SPM1 i SPM2 i školskog uspjeha. Distribucija rezultata na varijabli dob pozitivno je asimetrična i leptokurtična, o čemu je vođeno računa u daljoj statističkoj analizi.

Hipoteza 1: Valjanost i pouzdanost SPM

Provedena je faktorska analiza maksimalne vjerodostojnosti (MV) s obzirom da omogućuje utvrđivanje odnosa između varijabli i njihovu međusobnu povezanost te da je determiniranost MV modela, kada su statističko-matematički kriteriji u pitanju, veća nego kod klasične analize na zajedničke faktore. Također, ovaj model omogućuje egzaktno testiranje značajnosti ekstrahiranih faktora (Fulgosi 1979).

U prvom koraku, u kojem nije testiran egzaktan model (eksplorativna procedura) najprije je utvrđeno kako matrica korelacija zadovoljava testove psihometrijske adekvatnosti za faktorsku analizu: Kaiser-Meyer-Olkin (KMO = ,790) i Bartlettov test: $\chi^2 (190) = 409,077$, $p < ,001$. Uz kosokutnu (oblimin) rotaciju, Kaiserov kriterij $KK \geq 1,00$ i kriterij faktorskih zasićenja $\geq ,40$ ekstrahirano je pet faktora koji su objasnili ukupno 59,58% varijance. S obzirom na veći broj teško interpretabilnih faktora te pregled Scree Plot testa, provedena je konfirmativna procedura – uz fiksirana dva faktora i iste kriterije kao u prvom koraku. Rezultati su prikazani u tabeli 3.

Tabela 3. Faktorska struktura SPM – 2. korak

Ajtem	Faktor 1	Faktor 2	h ²
A1	,68		,42
A2			,22
A3	,44		,35
A4	,77		,62
A5	,55		,33
A6	,51		,26
A7	,66		,40
A8	,43		,18
A9			,08
A10	,68		,42
A11		,56	,35
A12		,73	,47
A13			,14
A14			,22
A15	,59		,37
A16	,57		,30
A17			,28
A18	,47		,47
A19	,49		,30
A20	,65		,54
Karakt. korijen	6,11	1,90	
% obj. varijance	30,55	9,47	
Kum. obj. var. %	30,55	40,02	

Uz zadovoljavajući KMO ($,790$) i Bartlettov test ($\chi^2(190) = 409,077, p < ,001$), komunalitet $\geq ,40$, vrijednosti χ^2 testa ukazuju na prihvatljivu dvofaktorsku soluciju: $\chi^2(151) = 133,146; p = ,849$. Kako je iz tabele 3. vidljivo, ajtemi A2, A8, A9, A13 i A14 imaju komunalitet niži od $,25$, te su isključeni iz dalje analize. Nakon toga ponovljena je procedura faktorske MV analize, a rezultati su prikazani u tabeli 4.

Tabela 4. Faktorska struktura SPM – 3. korak (finalno rješenje)

Ajtem	Faktor 1	Faktor 2	h ²
A1	,69		,45
A3	,45		,34
A4	,76		,62
A5	,55		,34
A6	,51		,27
A7	,67		,41
A10	,68		,44
A11		,50	,29
A12		,67	,42
A15	,57		,35
A16	,57		,31
A17		,46	,35
A18	,49		,49
A19	,47		,29
A20	,64		,55
Karakt. korijen	5,38	1,72	
% obj. varijance	35,86	9,47	
Kum. obj. var. %	35,86	47,35	

Uz zadovoljavajuće rezultate KMO testa ($,825$) i Bartlettovog testa ($\chi^2(105) = 323,050, p < ,001$, komunalitet $\geq ,40$, vrijednosti χ^2 testa ukazuju na prihvatljivu dvofaktorsku soluciju: $\chi^2(76) = 77,611; p = ,427$. Izdvojena su dva smisljena i interpretabilna faktora koja međusobno pozitivno koreliraju ($r = ,27, p < ,001$), što objašnjava ukupno $47,35\%$ varijance. Temeljem navedenih rezultata, odlučeno je formirati rezultat koji predstavlja aritmetička sredina odabranih 15 ajtema, kao ukupnu mjeru praktičnog mišljenja. Također, radi finije analize i interpretacije, odlučeno je temeljem dva izlučena faktora formirati dvije subskele, SSPM1 (ajtemi 1, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 15, 16, 18, 19, 20) i SSPM2 (ajtemi 11, 12 i 17).⁴ Deskriptivne statističke vrijednosti za SPM, SSPM1 i SSPM2 ranije su prikazane u tabeli 2.

⁴ Vidi prilog 2. Upitnik o praktičnom mišljenju.

Računanjem Cronbachovog koeficijenta unutarnje konzistencije alfa, pokazalo se kako je pouzdanost zadovoljavajuća na SPM i SSPM1, dok kriterij o pouzdanosti od minimalno $\alpha = ,70$ (Fajgelj 2005) nije dosegnut na SSPM2 (tabela 2). No, kako je SSPM2 subskala faktorski podržana i interpretabilna, te sadrži mali broj ajtema (3), odlučeno je da se uključi u dalju analizu.

Hipoteza 2: Praktično mišljenje – nivoi i relacije

Prema rezultatima *t* testa, utvrđena je statistički značajna razlika u odnosu na zadani teorijski kriterij – nivo (5) na svim mjerama praktičnog mišljenja: SPM ($M = 5,35$, $SD = ,74$), $t(63) = 3,82$, $p = ,00$; SSPM1 ($M = 5,30$, $SD = ,82$), $t(63) = 2,97$, $p = ,00$ i SSPM2 ($M = 5,56$, $SD = ,99$), $t(63) = 4,51$, $p = ,00$.

Nadalje su provjerene relacije između mjera praktičnog mišljenja s obzirom na spol, dob, vrstu studija i školski uspjeh.

Spol, dob i praktično mišljenje

Proveden je *t* test za nezavisne uzorke i rezultati su prikazani u tabeli 5.

Tabela 5. Rezultati *t* testa

	Spol	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>																																
Uspjeh	M	14	4,51	,49	-,292	62	,77																																
	Ž	50	4,56	,46				SPM	M	14	5,50	,79	,855	62	,40	Ž	50	5,31	,73	SSPM1	M	14	5,46	,83	,834	62	,41	Ž	50	5,26	,82	SSPM2	M	14	5,67	,99	,439	62	,66
SPM	M	14	5,50	,79	,855	62	,40																																
	Ž	50	5,31	,73				SSPM1	M	14	5,46	,83	,834	62	,41	Ž	50	5,26	,82	SSPM2	M	14	5,67	,99	,439	62	,66	Ž	50	5,53	1,01								
SSPM1	M	14	5,46	,83	,834	62	,41																																
	Ž	50	5,26	,82				SSPM2	M	14	5,67	,99	,439	62	,66	Ž	50	5,53	1,01																				
SSPM2	M	14	5,67	,99	,439	62	,66																																
	Ž	50	5,53	1,01																																			

Napomene: *df* – stepeni slobode; *p* – nivo statističke značajnosti

Pregledom rezultata iz tabele 5, može se vidjeti da nisu utvrđene statistički značajne razlike, te da se varijabla spol ne može smatrati konfundirajućom varijablom. Isto se odnosi i na varijablu dob u odnosu na varijablu spol, gdje putem Man Whitney testa $U = 339,50$, $p = ,83$ nisu utvrđene statistički

značajne razlike, te relacija varijable dob sa SPM varijablama gdje računanjem Spearmanovog (Spearman) koeficijenta rang korelacije ρ nije utvrđena statistički značajna povezanost: SPM $\rho(62) = -,09$, $p = ,47$; SSPM1 $\rho(62) = -,06$, $p = ,63$ i SSPM2 $\rho(62) = -,08$, $p = ,52$.

Praktično mišljenje i vrsta studija

Također je proveden t test za nezavisne uzorke, te su rezultati prikazani u tabeli 6.

Tabela 6. Rezultati t-testa

	Skale/Studij	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
SPM	P	34	5,23	,74	-1,416	62	,16
	M	30	5,50	,73			
SSPM1	P	34	5,24	,80	-,678	62	,50
	M	30	5,38	,84			
SSPM2	P	34	5,22	1,07	-3,161	62	,00
	M	30	5,96	,75			

Napomena: P – studenti Odsjeka za pedagogiju; M – studenti Muzičke akademije

Pokazalo se da ne postoji statistički značajna razlika na ukupnoj mjeri praktičnog mišljenja (SPM). Međutim, utvrđena je statistički značajna razlika na SSPM2, gdje su studenti Muzičke akademije ostvarili viši nivo.

Praktično mišljenje i školski uspjeh

Računanjem Pearsonovog (Pearson) koeficijenta korelacije produkt–moment, utvrđena je pozitivna, statistički značajna korelacija unutar SPM. Nije utvrđena statistički značajna povezanost između bilo koje skale sa školskim uspjehom, što je prikazano u tabeli 7.

Tabela 7. Rezultati korelacijskih analiza

Varijable	1	2	3	4
1. SPM	-			
2. SSPM1	,97**	-		
3. SSPM2	,56**	,33**	-	
4. Školski uspjeh	,23	,20	,22	-

Napomena: ** $p < ,01$

Prema orijentacijskoj klasifikaciji koju navodi Petz (1997), radi se o lakoj povezanosti (između SPM1 i SPM2), značajnoj (između SPM i SPM2) i vrlo visokoj povezanosti (između SPM i SPM1). Ovi rezultati idu u prilog konstruktnoj internalnoj i eksternalnoj valjanosti upitnika.

Diskusija

Prezentirano istraživanje vođeno je idejom o mogućnosti netipičnog mjerenja praktične inteligencije. Netipičnost se ogleda u traganju za psihometrijski podržanim neformalnim „testom praktične inteligencije” temeljem 20 postulata o preprekama praktičnome mišljenju u školi i postulatima uspješne inteligencije generalno. Postavljena su dva istraživačka pitanja i odgovarajuće hipoteze testirane su odgovarajućim statističkim procedurama. Na što ukazuju rezultati istraživanja?

Mogućnost mjerenja: valjanost i pouzdanost

Faktorskom analizom izdvojena su dva faktora niske, ali pozitivne povezanosti, što omogućava promatranje praktičnog mišljenja kao jednodimenzionalnog, ali i bogatije interpretabilnog dvodimenzionalnog konstrukta, gdje SSPM1 sadržajem obuhvaćenih ajtema poglavito predstavlja *kognitivno-motivacijsku*, a SSPM2 *emocionalnu dimenziju* praktičnog mišljenja. Ovi nalazi idu u prilog promatranju ljudske inteligencije putem jednog personološkog sklopa i najšireg gledanja na ljudsku ličnost u psihologiji uopće.

Kognitivno-motivacijski praktično inteligentne osobe bez poteškoća se mogu samomotivirati, znaju kada ustrajavati u nekom poslu, upravljaju vlastitim sposobnostima jer znaju kako i kada ih najbolje (is)koristiti, ideje bez poteškoća

provode u djela, imaju jasnu predstavu šta bi trebao biti krajnji rezultat onoga čime se bave, ne odgađaju poslove i dovršavaju zadaće, znaju u kojoj mjeri i čime se opteretiti i čemu se posvetiti, znaju se koncentrisati i odrediti prioritete u poslu kojim se bave, imaju razuman nivo samopouzdanja i mjere u uravnoteženom korištenju vlastitih analitičkih, kreativnih i praktičnih sposobnosti.

Emocionalno praktično inteligentne osobe bez poteškoća prihvataju odgovornost i pravedno dodijeljenu krivnju, nisu sklone samosažalijevanju i mogu odgađati gratifikaciju – nije im važno da odmah budu nagrađene za posao koji uspješno obavljaju.

Zadovoljavajući nivo interne konzistencije Cronbachov koeficijent alfa (α) dobijen je na ukupnoj skali SPM (15 ajtema), $\alpha = ,86$ te subskali izvedenoj temeljem prvog izlučenog faktora SSPM1 (12 ajtema), $\alpha = ,88$. Niži nivo pouzdanosti dobijen je na subskali formiranoj temeljem drugog ekstrahiranog faktora (SSPM2, 3 ajtema), $\alpha = ,56$. Otuda se, kada je pouzdanost ove subskale u pitanju, tumačenju rezultata treba pristupati s oprezom. Sudeći prema rezultatima istraživanja, temeljem konstruiranog instrumenta – upitnika o praktičnom mišljenju – moguće je pouzdano mjeriti praktičnu inteligenciju, osobito na nivou ukupne skale SPM, te subskale SSPM1.

Do sada, koliko je poznato, nije bilo pokušaja da se mjere postulati o vrstama uspješne inteligencije na ovakav način, *te se naglašava kako dobijene rezultate nije bilo moguće direktno komparirati sa rezultatima drugih istraživanja*. Naravno, postoje validacijske studije o teoriji uspješne inteligencije i praktičnog mišljenja unutar nje, gdje su korišteni raznoliki instrumenti – uglavnom situacijski testovi prosuđivanja za mjerenje prešutnog znanja kao temeljnog indikatora praktične inteligencije. Ti instrumenti demonstrirali su zadovoljavajuću konstruktnu internalnu i eksternalnu valjanost i pouzdanost (Cianciolo et al. 2006), što upućuje na zaključak o dostatnoj različitosti psiholoških konstrukata opće i praktične inteligencije. O takvome „razdvajanju”, o čemu postoje žestoki metodološki i psihometrijski prigovori i neslaganja (Gottfredson 2003), treba i dalje kreativno promišljati i empirijski ih dokumentirati.

S obzirom na izloženo, može se ustvrditi kako je prva hipoteza – o valjanosti i pouzdanosti upitnika o praktičnom mišljenju skoro u potpunosti potvrđena. Skoro u potpunosti, stoga što na subskali SSPM2 nije kriterijski dosegnut koeficijent pouzdanosti ($\alpha \geq ,70$). Konfirmativnom faktorskom

analizom maksimalne vjerodostojnosti i korelacijskim analizama, konstruktno je, internalno i eksternalno, podržana višedimenzionalnost (netestovske) praktične inteligencije, smislene i interpretabilne u psihometrijsko-statističkom i psihološko-personološkom smislu.

Praktična inteligencija – nivo i relacije

Prema dobijenim rezultatima, nivo praktične inteligencije upoređen sa populacijski moguće prosječnim nivoom (5) statistički se značajno razlikuje u pozitivnom smislu. „Koficijent” praktične inteligencije, izražen putem sve tri mjere (SPM, SSPM1 i SSPM2), iznadprosječan je na oba stratuma uzorka, kako kod studenata Odsjeka za pedagogiju (P studenti), tako i studenata Muzičke akademije (M studenti). Nisu utvrđene statistički značajne relacije nivoa praktične inteligencije u odnosu na spol, dob i školski uspjeh. U odnosu na vrstu studija, utvrđena je jedna statistički značajna razlika, gdje su M studenti na SSPM2 ostvarili statistički značajno više prosječne skorove u odnosu na P studente. Uz oprez, s obzirom na nižu pouzdanost SSPM2, P studenti u odnosu na M studente manje su skloni prihvatanju odgovornosti i pravilno dodijeljenoj krivnji, više su skloni samosažalijevanju i teže odgađaju nagrađivanje za uspješno obavljen posao. M studenti u odnosu na P studente ostvarili su, dakle, više prosječne skorove na mjeri emocionalno-praktične inteligencije, dok takvih razlika kada je u pitanju SPM (ukupna praktična inteligencija) i SSPM1 (kognitivno-motivacijska praktična inteligencija) nije bilo. Promatrajući odnos praktične inteligencije i drugih varijabli, nepostojanje razlika u odnosu na spol u skladu je sa istraživanjima o, generalno govoreći, podjednakoj „raspoređenosti” inteligencije kao opće kognitivne sposobnosti među spolovima (Rathus 2000). Nepostojanje razlika u odnosu na dob i školski uspjeh može se tumačiti „restrikcijom opsega rezultata” (Đapo 2012), s obzirom da se radi o izuzetno selekcioniranim skupinama kada su stratumi uzorka u pitanju. No, s obzirom na izuzetno visoke mjere školskog uspjeha (odličan, $M = 4,55$), moglo bi se dalje hipotetizirati o moguće pozitivnoj povezanosti praktične inteligencije i odličnog školskog uspjeha, s obzirom, npr. na vrste škola iz kojih sudionici dolaze. Ili kao o dodatnom argumentu o različitosti školske, kognitivne, inertne, analitičke, „g” inteligencije od praktične, „životne” inteligencije.

Temeljem navedenog, može se zaključiti kako je druga hipoteza o prosječnosti praktične inteligencije i nepovezanosti s drugim varijablama djelimično potvrđena. Djelomično, jer „imamo” natprosječno, a ne prosječno praktično inteligentne studente kod kojih nivo praktične inteligencije, izuzev u slučaju SSPM2, nije direktno povezan sa varijablama spola, dobi, vrste studija i školskog uspjeha.

U potpunosti je jasno da ovaj pristup „mjeranju” inteligencije ima ograničenja i može biti kritiziran, počev od izbora i slijedenja teorijskog uporišta o praktičnoj inteligenciji,⁵ do izbora psihometrijskih pristupa, statističkih procedura, nereprezentativnosti uzorka. Tako bi se ajtem analiza i testiranje modela trebala učiniti i prizmom teorije ajtemskog odgovora (Fajgelj 2005) te bi trebalo uporediti rezultate dobijene uz oslanjanje na klasičnu testnu teoriju, te primjenom egzaktnijih metoda i procedura konfirmativnih faktorskih analiza.

Čitajući i analizirajući prepreke o praktičnome mišljenju i postulate o uspješnoj inteligenciji, u nekim ranijim radovima (Pušina 2018; Pušina i Muminović 2018) teorijskom analizom došlo se do uvida u moguću klasifikaciju ovih prepreka na kognitivne/intelektualne, zatim one koje se odnose na ličnost u užem smislu (motivacija, emocije), te intelektualne stilove, kao medijator varijable. Empirijsko istraživanje koje se ovdje predstavlja potvrdilo je u velikom dijelu rezultate semantičke analize temeljnih pojmova kojima se prepreke opisuju: faktorskom analizom utvrđene su dvije dimenzije praktične inteligencije, od kojih je jedna dominantno kognitivna i motivacijska, a druga emocionalna. Otuda se činilo suvislim predložiti i dva nova pojma kada je praktična inteligencija u pitanju: kognitivno-motivacijska praktična inteligencija i emocionalna praktična inteligencija. Naravno, imajući na umu da su ovo početni koraci u validiranju jednog netipičnog pristupa mjeranju ljudske (praktične) inteligencije i oprez kada je „preklapanje” pojmova i psiholoških konstrukata u pitanju. Stoga bi u narednim koracima trebalo posvetiti značajnu pažnju detaljnijem propitivanju eksternalne konvergentne i diskriminativne valjanosti predloženog upitnika i njemu pripadajućih skala. Moglo bi se, na kraju (ili na početku) zapitati, čiji su, kome pripadaju ajtemi, tvrdnje o preprekama praktičnome mišljenju bez „svijesti”, bez znanja o teoriji uspješne inteligencije. Može li se, npr., tvrdnja o samomotiviranju („Mogu bez poteškoća sam(a) sebe motivirati u obavljanju

⁵ Vidi kritike konstrukta „praktična inteligencija” u Gottfredson, 2003.

različitih poslova i zadataka”) naći u jednom upitniku koji bi mjerio konstrukt samoregulacije „nikao” na kognitivnoj paradigmi o ljudskoj motivaciji, nekom od upitnika o osobinama ličnosti, intelektualnih stilova, itd.?

Na kraju, postoji uvjerenje da se na sličan način mogu izvesti pouzdane i valjane mjere kada su u pitanju i drugi psihološki konstrukti. Mnogi formalni testovi inteligencije, uključujući i Sternbergov STAT,⁶ ili nisu kroskulturalno validirani ili su skupi ukoliko ih treba nabaviti od ovlaštenih distributera. Dakako, ovdje se ne pledira na psihometrijsko i edukometrijsko zanemarivanje i lutanje u kreiranju novih instrumenata. „Mjerenje u odgoju i obrazovanju je vrlo kompleksan i osjetljiv problem znanstvenog analiziranja i prezentiranja. To nije problem koji traži samo stručnost. To je i etički i društveni problem koji je predmet različitog i veoma senzibilnog kritičkog opserviranja i odnošenja.” (Slatina 2020: 379) Mogućnosti neformalnog, ali u psihometrijskom i edukometrijskom smislu snažno fundiranog mjerenja, potcrtava i jednu od bitnih značajki dobrih psihologijskih teorija – heurističku generativnost – ka novim pristupima i instrumentima mjerenja.

U zaključku, upitnik o praktičnoj inteligenciji dostatno pouzdano i valjano mjeri (šta god da mjeri!?) te bi bilo interesantno u narednim istraživanjima korelirati rezultate mjerenja putem STAT-a (ukupni skor i skor praktične inteligencije) sa mjerenjima putem SPM, SSPM1 i SSPM2.

⁶ STAT – Sternberg Triarchic Abilities Test – Sternbergov triarhički test sposobnosti.

Practical Intelligence - an Atypical Empirical Test

Abstract: Using an empirical correlation non-experimental design, the goal of the research was to examine the possibility of an atypical approach to measuring practical intelligence based on Sternberg's Theory of Successful Intelligence, within which practical intelligence in the school context is defined as the ability to think practically - translating theory into practice and abstract ideas into practical realization. It started from the following research questions and their corresponding hypotheses: (1) is it possible to measure practical intelligence by creating a valid and reliable instrument, atypical in terms of previous approaches and official, formal measurements and measures of practical intelligence; (2) if such a possibility exists, what level of practical intelligence, in terms of the given criterion, do the participants exhibit in relation to gender, age, type of study attendance and school success, and do they statistically significantly differ in this sense? A total of 14 male and 50 female students ($N = 64$) of the Department of Pedagogy of the Faculty of Philosophy of the University of Sarajevo and the Academy of Music of the University of Sarajevo, with an average age of $M=19.23$ ($SD= .99$), were asked about basic demographic variables, school success and practical intelligence. The validity of the Practical Intelligence Questionnaire was tested using a maximum likelihood factor analysis. The criteria, of which KMO test (.825) and Bartlett test $\chi(105) = 323.050$, $p < .001$, communalities $\geq .40$ and χ test values, in the third step indicated an acceptable two-factor solution: $\chi(76) = 77,611$; $p = .427$. Two interpretable factors that positively correlate with each other ($r=.27$, $p < .001$) were singled out, explaining a total of 47.35% of the variance based on which, in addition to the total - SPM, scale of practical thinking, two subscales - SSPM1 and SSPM2 were formed. The Cronbach alpha coefficient of internal consistency as a measure of reliability was satisfactory on the total measure of practical intelligence (SPM $\alpha = .86$) and the cognitive-motivational measure of practical intelligence (SSPM1 $\alpha = .88$), while the reliability criterion of minimum $\alpha = .70$ was not reached on the measure emotional practical intelligence (SSPM2 $\alpha = .56$). Thus, it could be stated that the first hypothesis - about the validity and reliability of the Questionnaire on practical thinking - was almost completely confirmed. The achieved level of practical intelligence, expressed through all three measures (SPM, SSPM1 and SSPM2), was above average considering the set criteria in both strata of the sample. There were no statistically significant relationships between these levels in relation to gender, age and

school success, except when it comes to the type of study, where the students of the Music Academy achieved higher scores on the scale of emotional practical intelligence. Thus, the second hypothesis about the average level of practical intelligence and the disconnection with other research variables was partially confirmed.

It is therefore possible to measure practical intelligence atypically, informally, but psychologically and psychometrically based. Since, as far as is known, this is the first such attempt, the results about the above-average practical intelligence of students cannot be generalized or fully accepted without thorough further questioning.

Keywords: practical intelligence, atypical approach to measurement

Literatura

- Cianciolo, A.T., Grigorenko, E.L., Jarvin, L., Guillermo, G., Drebot, M.E., Sternberg, R.J. 2006. Practical intelligence and tacit knowledge: Advancements in the measurement of developing expertise. *Learning and Individual Differences*, 16 (3), str. 235-253.
- Fajgelj, S. 2005. *Psihometrija. Metod i teorija psihološkog merenja* (drugo dopunjeno izdanje). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Fulgosi, A. 1979. *Faktorska analiza*. Zagreb: Školska knjiga.
- Gardner, H., Kornbacher, M. L. i Wake, W. K. 1999. *Inteligencija: različita gledišta*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Gottfredson, L.S. 2003. Dissecting practical intelligence theory: Its claims and evidence, *Intelligence*, Volume 31, Issue 4, Str. 343-397.
- Petz, B. 1997. *Osnovne statističke metode za nematematičare*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Pušina, A. 2018. Kreativnost u nastavi : psihologijska utemeljenost i neke pedagoške implikacije. *Zbornik radova Odsjeka za pedagogiju* [Elektronski izvor]. ISSN 2490-2292. - God. 2, br. 2 (2018), str. 445-455.
- Dapo, N. *Evolucija inteligencije čovjeka*, [online]. Sarajevo: E-knjige Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Dostupno na: https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/view/33/32/131. [22.12.2023].
- Louis, B., Subotnik, R.F., Breland, P.S. i Lewis, M. 2000. Establishing Criteria for High Ability versus Selective Admission to Gifted Programs: Implication for Policy and Practice. *Education Psychology Review*, 12(3), str. 295-314.
- Pušina, A. 2018. Praktično mišljenje i nastava: jedno psihologijsko viđenje. U: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*. Knjiga XXI. Sarajevo: Filozofski fakultet, str. 187-207.
- Pušina, A., Muminović, H. 2018. Ka praktičnome mišljenju u nastavi. U: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*. Knjiga XXI. Sarajevo: Filozofski fakultet, str. 172-186.
- Rathus, S. T. 2000. *Temelji psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Slatina, M., 2020. *Edukometrija: mjerenje i mjerni instrumenti u odgoju i obrazovanju*. Bužim: Izdavačka kuća Ilum.
- Sternberg, R. J. 1985. *Beyond IQ: A Triarchic theory of human intelligence*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. 1997. *Successful intelligence: How practical and creative intelligence determine success in life*. New York: Plume.
- Sternberg, R. J. (1998). A balance theory of wisdom. *Review of General Psychology*, 2, Str. 347-365.

- Sternberg, R. J. 1999a. The Theory of Successful Intelligence. *Review of General Psychology*, Vol. 3, No. 4, Str. 292-316.
- Sternberg, R. J. 1999b. *Uspješna inteligencija: kako praktična i kreativna inteligencija određuju uspjeh u životu*. Zagreb: Barka.
- Sternberg, R. J. 2018a. 21 Ideas: A 42-Year Search to Understand the Nature of Giftedness. *Roeper Review* 40(1): Str.7-20.
- Sternberg, R.J. 2018b. A triangular theory of creativity. *Psychology of Aesthetics Creativity and the Arts*, 12(1), Str. 50–67.
- Sternberg, R.J., Grigorenko, E. 2000. *Teaching for Successful Intelligence: To Increase Student Learning and Achievement*. USA: Sky Light.
- Sternberg, R.J., Grigorenko, E. L. 2003. Teaching for Successful Intelligence: Principles, Procedures, and Practices, *Journal for the Education of the Gifted*. Vol. 27, No. 2/3, 2003, Str. 207–228.
- Sternberg, R. J., Grigorenko, E. L. 2007. *Teaching for successful intelligence* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Sternberg, R. J., Spear-Swerling, L. 1996. *Teaching for thinking*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Wagner, R. K., Sternberg, R. J. 1985. Practical intelligence in realworld pursuits: The role of tacit knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 436–458.

Kerima Delibašić¹,

Đenita Tuće²

Uspješno starenje: Teorijske koncepcije, odrednice i intervencije

Sažetak: Tokom posljednjih nekoliko desetljeća, koncept uspješnog starenja postaje sve relevantnija tema u različitim naučnim disciplinama, uključujući medicinu, biologiju, psihologiju, sociologiju, gerontologiju i andragogiju. Jedan od glavnih razloga za to je činjenica da se prosječni životni vijek ljudi kontinuirano produžava, što rezultira porastom udjela starijih ljudi u općoj populaciji. Kao rezultat toga, javlja se sve veća potreba za razumijevanjem izazova s kojima se suočavaju pripadnici ove dobne skupine te utvrđivanjem faktora koji doprinose uspješnom starenju i očuvanju kvalitete života u starijoj dobi. Iako još uvijek nema jednoglasno usvojene definicije uspješnog starenja, sigurno je pak da je uspješno starenje puno više od izostanka bolesti. Ono predstavlja holistički koncept i obuhvata fizičko, mentalno, emocionalno i socijalno blagostanje starijih osoba, a rezultat je kompleksne interakcije osobnih i okolinskih faktora. Shodno tome, proučavanje uspješnog starenja zahtijeva multidisciplinarni pristup, kako bi se dublje razumjela kompleksnost ovog fenomena, ali i razvile strategije koje podržavaju starije osobe da žive ispunjen i zdrav život. Cilj ovog rada je pružiti teorijski utemeljene i empirijski podržane informacije o uspješnom starenju, njegovim odrednicama i intervencijama usmjerenim na poboljšanje kvalitete života u starijoj dobi. Također, ovim radom nastojimo podići svijest o važnosti ove tematike i potaknuti dodatni interes za nju, kako među stručnjacima, tako i među laicima.

Ključne riječi: uspješno starenje, osobne i okolinske odrednice uspješnog starenja

¹ Kerima Delibašić, MA psihologije, projektna koordinatorica i saradnica Udruženja za prevenciju ovisnosti NARKO-NE; e-mail: kerimadelibasic99@gmail.com

² Dr. Đenita Tuće, vanredna profesorica na Odsjeku za psihologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu; e-mail: djenita.tuce@gmail.com

Uvod

Savremeni demografski trendovi pokazuju da sve veći broj ljudi doživljava produženje životnog vijeka, što rezultira povećanjem udjela starijih ljudi u općoj populaciji, naročito u razvijenim zemljama (Čubela Adorić 2006; Tucak Junaković, Nekić i Ambrosi-Randić 2020). UN u svom izvještaju o „Starenju svjetske populacije” navodi da će do 2050. godine jedna od šest osoba u svijetu imati više od 65 godina, dok su podaci za 2019. godinu bili da jedna od 11 osoba u svijetu ima više od 65 godina (UN 2019). U navedenom izvještaju istaknuto je, također, nekoliko ključnih poruka: prvo, starenje populacije je globalni fenomen, prisutan u svim zemljama svijeta; drugo, očekuje se produžetak životnog vijeka za veći dio svjetske populacije nakon 65. godine, s globalnim prosjekom od dodatnih 17 godina života; treće, starenje populacije stvara finansijski pritisak na sisteme podrške za starije osobe, istovremeno postavljajući izazove pred sektor zdravstva, ekonomije i socijalne zaštite. Iz ovih razloga, pojam uspješnog starenja i očuvanje kvaliteta života u starijoj dobi postaju sve značajnije teme, kako za pojedince, tako i za društvo u cjelini, te se sve veći naglasak stavlja na značaj istraživanja i razumijevanja procesa starenja.

O starenju se raspravljalo još stoljećima unazad, kada su poznati antički mislioci, poput Cicerona, pisali o starijim ljudima kao o miljenicima bogova. Ipak, dok su antički grčki pisci starenje vidjeli kao izvor inspiracije za stvaranje najljepših djela, nauka 18. i 19. stoljeća je treću životnu dob označila kao tamnu stranu života pojedinca. Naime, istraživanja o starenju nastala u prvoj polovini 19. stoljeća upućuju na trend poistovjećivanja procesa starenja sa procesom gubitka, pri čemu su se koristili usporedni prikazi osoba u starijoj i mlađoj dobi kako bi se istakle suprotnosti između tih faza života. U tom kontekstu, starije godine su uglavnom predstavljane u negativnom svjetlu, a mlađe u pozitivnom. Ukratko, fokus ranijih istraživanja u području starenja bio je na tome kako proces starenja uništava zdravlje i psihološko blagostanje pojedinca, te je pogled na treću životnu dob najvećim dijelom bio pesimističan (Garcia-Garcia i sar. 2011).

Starenje se, također, često povezuje s negativnim uvjerenjima, odnosno, predrasudama. Takve vrste uvjerenja, kako ističu Schaie i Willis (2001), obično imaju pojedinci koji još uvijek nisu doživjeli ovu životnu dob, te izbjegavaju promišljanje o starenju. Neke od tih predrasuda su da stariji ljudi slabije pamte

i teško uče, da imaju manje energije, da ne mogu biti produktivni i kreativni, da su senilni, bolesni, konzervativni i krutih stavova, da nemaju interes za spolne odnose, da su došli do svog kraja i nemaju potrebu da rade na sebi i sl. (Hayslip i Panek 1993; prema Despot Lučanin 2003; Ćubela Adorić 2006; Swift, Abrams, Lamont i Drury 2017). Iako su ove predrasude uglavnom zasnovane na nedovoljnom znanju o starenju i iskustvu u odnosima sa starijim osobama, one su, nažalost, toliko prisutne da i mnogi stariji ljudi vjeruju u njih, što im nepotrebno otežava prilagodbu na starenje (Despot Lučanin 2003).

Negativni stereotipi mogu dovesti do dehumanizacije starijih osoba, odnosno, percipiranja starijih ljudi kao manje vrijednih i važnih, a što može rezultirati manjkom empatije i razumijevanja prema njihovim potrebama i iskustvima (Pečjak 2001). Također, mogu rezultirati i diskriminacijom prema starijim osobama, što se u literaturi označava kao ageizam (engl. *ageism*). Ageizam ili „diskriminacija na osnovu kalendarske dobi” odnosi se na nepoštivanje i diskriminaciju osoba zbog njihovih godina i općenito se smatra jednom od najčešćih vrsta predrasuda nakon rasizma i seksizma (Palmore 2006; Pečjak 2001; Swift i sar. 2017). Prema Pečjaku (2001), diskriminacija prema starijim osobama vodi ka nepriznavanju ili ograničavanju njihovih prava, a podrazumijeva određivanje sposobnosti i propisivanje društvenih uloga isključivo na temelju životne dobi, neprihvatanje individualnog pristupa starijim osobama nakon određenog broja godina te stvaranje stereotipa i sistematske diskriminacije samo zato što su ljudi stari. Ageizam može biti prisutan u različitim sferama društva, uključujući zapošljavanje, medicinsku njegu, medije i socijalnu politiku, te može imati ozbiljne posljedice po fizičko i mentalno zdravlje osoba koje su mu izložene. Naime, osjećaj manje vrijednosti i isključenosti iz društva, kao i nedostatak prilika za učesće u socijalnim interakcijama mogu dovesti do stresa, depresije i drugih zdravstvenih problema (Blazer 2020; Pečjak 2001; Swift i sar. 2017; Taylor, Taylor, Nguyen i Chatters 2018). Palmore (2006) navodi da je ageizam drugačiji od ostalih vrsta predrasuda jer svaki pojedinac može postati njegovom žrtvom, ukoliko poživi dovoljno dugo. Ljudi, međutim, obično nisu svjesni ove činjenice, budući da je koncept diskriminacije prema starijim osobama relativno noviji i suptilniji u odnosu na rasizam i seksizam (Palmore 2006).

Negativni stereotipi ne samo da mogu povrijediti starije osobe, nego im mogu doslovno i skratiti život (Rijavec i sar. 2008). Naime, u jednom longitudinalnom

istraživanju, u kojem je praćeno 660 ljudi starijih od 50 godina, utvrđeno je da su pojedinci koji su imali pozitivnu percepciju o vlastitom starenju živjeli u prosjeku sedam i po godina duže od onih čija je percepcija bila negativna (Levy i sar. 2002). Također, pokazalo se da izloženost starijih ljudi pozitivnim stereotipima (ponašanje prema njima kao da su mudri, iskusni, prosvijetljeni i razboriti) dovodi do poboljšanja pamćenja, numeričkih sposobnosti, samopouzdanja i volje za životom. S druge strane, izloženost negativnim stereotipima (ponašanje prema njima kao da su zbunjeni, ovisni i senilni) rezultira pogoršanjem pamćenja te osjećajem bezvrijednosti i beskorisnosti (Rijavec i sar. 2008; Swift i sar. 2017).

Ipak, ohrabrujuća je činjenica da se postojeći mitovi, stereotipi i predrasude o starenju postepeno povlače, pod utjecajem rastućeg razumijevanja i vrednovanja starenja (Despot Lučanin 2003). Danas znamo to da starenje, kao i svaki razvojni period, donosi određene promjene, no te promjene ne moraju nužno biti negativne. Shodno tome, posljednjih nekoliko desetljeća obilježeno je pokušajem istraživača da se okrenu ka pozitivnom pogledu na starenje, gdje se stariji pojedinci opisuju kao mirni, mudri, radosni, spremni na pružanje pomoći drugima, odgovorni, manje skloni kriminalnim radnjama i sl. (Baltes i Staudinger 1993; Hummert, Garstka, Shaner i Strahm 1994; Palmore 1979; Swift, Abrams i Marques 2012). Također, danas je sasvim jasno da, iako fiziološki sistem s godinama slabi, većina ljudi uspijeva svoj životni stil uspješno prilagoditi smanjenim tjelesnim sposobnostima. Slično tome, istraživanja pokazuju da se stalnim korištenjem kognitivnih sposobnosti, sposobnosti mišljenja i učenja s godinama smanjuju u vrlo maloj mjeri. Kada su u pitanju socijalne interakcije, utvrđeno je da, iako stariji ljudi provode manje vremena u površnim interakcijama i nisu skloni upoznavanju novih ljudi, vrijeme provedeno s članovima porodice i prijateljima ostaje isto ili se povećava. Stariji ljudi, također, imaju bolju emocionalnu regulaciju, rjeđe doživljavaju negativne emocije, a pozitivne emocije duže traju (Rijavec i sar. 2008; Rijavec 2011). Na koncu, na neke promjene koje se događaju s godinama može se gledati i kao na dobitak. Tako, naprimjer, starije osobe mogu dobiti i neke posebne usluge zbog svoje dobi, poput jeftinih cijena i popusta, smanjenih troškova iznajmljivanja smještaja, posebnih zdravstvenih usluga, neplaćanja poreznih obaveza i sl. (Palmore 1979).

Shodno navedenom, izuzetno je važno da se fokus s gubitaka prebaci na pozitivne aspekte starenja, s ciljem unapređenja kvalitete života starijih osoba.

Također, važno je imati na umu da se optimalna prilagodba starenju postiže i prihvatanjem činjenice da određene sposobnosti s godinama opadaju te aktivnim traženjem načina da se neizbježni gubici kompenzuju (Rijavec i sar. 2008; Rijavec 2011). Prema tome, savremeni pristup starenju sve veći fokus stavlja na sveobuhvatno razmatranje faktora koji doprinose uspješnom starenju, kao i na razvoj strategija i intervencija usmjerenih na unapređenje kvalitete života starijih osoba. Drugim riječima, cilj je identificirati faktore koji će pomoći ljudima da stare uspješno i kvalitetno i koji će omogućiti rastućoj populaciji starijih osoba da uživa u uspješnom starenju duži niz godina (Villar 2012). Pri tome, kako navodi Villar (2012), fokus nije isključivo na fiziološkom stanju pojedinca, odnosno, izostanku bolesti, nego i na prisustvu faktora koji doprinose njegovoj psihološkoj dobrobiti.

Cilj ovog rada je pružiti teorijski utemeljene i empirijski podržane informacije o uspješnom starenju, njegovim odrednicama i intervencijama usmjerenim na poboljšanje kvalitete života u starijoj dobi. Dodatno, rad je napisan i s ciljem podizanja svijesti o važnosti ove tematike te poticanja dodatnog interesa za izučavanje i razumijevanje ovog konstrukta, kako među stručnjacima, tako i među laicima. U skladu s navedenim, u nastavku teksta ćemo detaljnije razmotriti na šta se odnosi pojam uspješno starenje i koje su njegove ključne odrednice. Integrirajući dosadašnje teorijske spoznaje i empirijske nalaze prikazat ćemo kakvu ulogu u procesu starenja igraju određeni osobni faktori, poput osobina ličnosti, spola, genetike, ekonomskog statusa, stepena obrazovanja i stila života te religioznosti i duhovnosti, ali i određeni faktori okoline, poput socijalne mreže pojedinca, kulture i lokaliteta na kojem pojedinac živi. Također, sažeto ćemo navesti neke od najvažnijih javnozdravstvenih i psiholoških intervencija kojima se prilagodba na starenje može potaknuti u smjeru uspješnog starenja.

Konceptualizacija pojma uspješno starenje

Kako ističe Despot Lučanin (2003), između pojmova *starenje* i *starost* nužno je napraviti distinkciju. U najširem smislu, starenje predstavlja proces tokom kojeg se dešavaju promjene u organizmu u funkciji dobi, dok se starost odnosi na posljednje razvojno razdoblje u životu pojedinca (Despot Lučanin 2003). Uzimajući u obzir kompleksnost pojma starenje, autorica dalje navodi da se

starenje može podijeliti na *primarno i sekundarno*. Primarno starenje se zasniva na normalnim fiziološkim procesima koji su određeni unutrašnjim, biološkim faktorima, a posljedica su protoka vremena i stoga neizbježni. Sekundarno starenje se, s druge strane, odnosi na patološke promjene i opadanje s godinama koje je posljedica vanjskih faktora, poput bolesti, okolinskih utjecaja i ponašanja (Lemme 1995; prema Despot Lučanin 2003). Starenje se, također, može podijeliti i na *biološko* (promjene u funkcijama organizma koje se dešavaju kao posljedica protoka vremena), *psihološko* (promjene u psihičkim funkcijama i prilagodbi ličnosti na starenje) i *socijalno* (promjene u socijalnim ulogama, odnosima i sudjelovanju u zajednici i društvu) (Despot Lučanin 2003). Iako pojam starenje obično izaziva negativne konotacije, poput propadanja i slabljenja, Despot Lučanin (2003) ističe važnost povezivanja starenja s pojmom razvoja ili promjene, navodeći da se u ovom razvojnom periodu mogu desiti i pozitivne promjene, poput rasta u određenim područjima (npr. neki vidovi inteligencije, socio-emocionalna zrelost i sl.).

Pri proučavanju starenja, važno je, također, imati na umu i različite vrste utjecaja koji doprinose razvoju pojedinca i u konačnici djeluju na starenje, a mogu se svrstati u tri grupe. To su: *dobno normativni utjecaji*, *historijsko normativni utjecaji* i *nenormativni utjecaji* (Baltes i sar. 1980; prema Schaie i Willis 2001). Dobno normativni utjecaji predstavljaju opće faktore razvoja koji su povezani s hronološkom dobi pojedinca. Mogu biti posljedica bioloških i fizioloških procesa (npr. pubertet, menopauza), ali i socijalnih i okolinskih faktora (npr. polazak u školu, stupanje u brak, penzionisanje). Historijsko normativni utjecaji predstavljaju okolinske i socijalne faktore ili događaje koji se dešavaju u određenoj vremenskoj tački i teorijski djeluju na svakog pojedinca u nekom društvu ili kulturi (npr. ratovi, ekonomske krize, epidemije bolesti, modernizacija društva i sl.). Uključuju utjecaje specifične za neku generaciju ljudi i mogu značajno i dugotrajno djelovati na njihovo ponašanje, stavove i vrijednosti. Ipak, njihovo djelovanje može biti različito za pojedince različite dobi. Na koncu, nenormativni utjecaji podrazumijevaju faktore koji nisu povezani s dobi ili historijskim zbivanjima, ali ipak djeluju na pojedince tokom života (npr. saobraćajna nesreća, razvod braka, teška bolest, dobitak na lutriji i sl.). Svaki od navedenih utjecaja u međusobnoj su interakciji tokom životnog vijeka, a njihovo djelovanje na pojedinca izraženo je u različitoj mjeri, s obzirom

na dob u kojoj se nalazi u trenutku njihovog javljanja (Despot Lučanin 2003; Schaie i Willis 2001).

Uspješno starenje je koncept kojim se promoviše očuvanje kvalitete života u starijoj dobi i naglašava ideja da starenje ne mora biti nužno negativno iskustvo pojedinca. U literaturi se kao srodni pojmovi navode još i zdravo starenje, optimalno starenje, kvalitetno starenje, produktivno starenje ili vitalno starenje (Anton i sar. 2015; Despot Lučanin 2022; Fernández-Ballesteros, Molina, Schettini i Santacreu 2013; Kamat, Martin i Jeste 2017; Schaie i Willis 2001; Tucak Junaković i sar. 2020). U brojnim naučnim izvorima ovi pojmovi se obično koriste kao sinonimi, te se među njima ne pravi detaljnija pojmovna distinkcija. Fernández-Ballesteros i saradnici (2013), međutim, ističu da navedeni koncepti uključuju različite dimenzije funkcionisanja, te se stoga ne bi trebali smatrati istovjetnima. Kako bi napravili jasniju konceptualnu distinkciju među ovim pojmovima, autori su koncipirali model „dobrog starenja” (engl. *aging well*), koji se sastoji od četiri dimenzije: zdravo starenje (podrazumijeva odsustvo bolesti i sposobnost obavljanja svakodnevnih aktivnosti), aktivno starenje (podrazumijeva visoko fizičko i kognitivno funkcionisanje, te pozitivne afekte i kontrolu), produktivno starenje (odnosi se na socijalno angažovanje i uključenost) i uspješno starenje (uključuje sve prethodno navedeno; izjednačava se s pojmom dobrog starenja) (Fernández-Ballesteros i sar. 2013). Sličnu pojmovnu distinkciju dali su i Urtamo, Jyväkorpi i Strandberg (2019).

Kada je u pitanju konceptualizacija pojma uspješno starenje, ona nije jednoznačna, te se u literaturi mogu naći različita određenja ovog pojma (Fernández-Ballesteros i sar. 2013; Kamat i sar. 2017; Tucak Junaković i sar. 2020). Anton i saradnici (2015) navode da je prvi teorijski okvir uspješnog starenja *biomedicinski model*, koji primarno naglašava postojanje hroničnih bolesti, te rizičnih faktora za razvoj bolesti, uz napomene o mogućnostima smanjenja rizičnih faktora te efekata hroničnih bolesti koje pacijent posjeduje. U okviru ovog pristupa najpoznatiji je *trokomponentni model uspješnog starenja*, koji su razvili Rowe i Kahn (1997), a prema kojem se uspješno starenje definiše kroz tri kriterija: (1) odsustvo bolesti ili nisku vjerovatnost obolijevanja, (2) visoku funkcionalnost i (3) aktivnu uključenost u život. Svaka od tri komponente uključuje potkomponente. Tako se, naprimjer, prva komponentna ne odnosi samo na prisustvo ili odsustvo bolesti, nego i na odsustvo, održivost i ozbiljnost

rizičnih faktora za razvoj bolesti. Visoka funkcionalnost uključuje i fizičke i kognitivne komponente koje se odnose na potencijal za aktivnost pojedinca (šta pojedinac može ili ne može uraditi), dok se aktivna uključenost u život odnosi na interpersonalne odnose i produktivnost. Interpersonalni odnosi su povezani s kontaktima, razmjenom informacija i emocionalne podrške s drugima, te direktnom asistencijom, dok se produktivnost odnosi na društveni doprinos starijih osoba zajednici (npr. pomaganje članu porodice koji je bolestan ili nepokretan, sudjelovanje u volonterskim aktivnostima, obrazovanje drugih i sl.). Prema autorima, sve tri komponente su međusobno povezane i hijerarhijski organizovane. Pri tome, autori jasno sugerišu da uspješno starenje podrazumijeva puno više od izostanka bolesti (iako bitna komponenta) i puno više od održavanja funkcionalnih kapaciteta (iako je i ovo bitna komponenta), te fokus stavljaju na važnost kombinovanja ovih komponenti sa aktivnom uključenošću u život. Drugim riječima, tek kada su prisutne sve tri komponente može se govoriti o uspješnom starenju (Rowe i Khan 1997).

Trokomponentni model starenja pojavio se kao reakcija na dotadašnji odnos prema starosti kao periodu slabljenja, bolesti i gubitaka, a imao je za cilj staviti naglasak na individualne različitosti i mogućnosti pojedinaca da stare kvalitetnije. Ipak, zamjera mu se prebacivanje odgovornosti za uspješno starenje isključivo na pojedinca, što je kriterij koji mnogi stariji ljudi jednostavno ne mogu ispuniti. Naime, iako prije ili kasnije većina starijih pojedinaca ne uspije održati tako visok nivo funkcionisanja, to ne znači nužno da oni stare neuspješno. Drugim riječima, smislena i zadovoljavajuća starost ne ovisi isključivo o dobrom fizičkom zdravlju i snazi, nego i o ličnom doživljaju sebe i svog života (Despot Lučanin 2022). Shodno tome, danas se sve veća pažnja poklanja *psihosocijalnim modelima* uspješnog starenja, koji ističu važnost razmatranja različitih psihosocijalnih faktora (Despot Lučanin 2022). Prema psihosocijalnom pristupu, za uspješno starenje najvažniji su: zadovoljstvo životom, dobro socijalno funkcionisanje (pozitivne socijalne interakcije i socijalna uključenost, angažman u zajednici itd.) i dobri psihološki resursi (pozitivna slika o sebi, samoefikasnost, osjećaj kontrole, autonomija, prilagodba na promjene, lični rast itd.) (Tucak Junaković i Nekić 2016). U ovom kontekstu važno je spomenuti i mehanizme selekcije, optimizacije i kompenzacije, koji omogućuju uspješno nošenje s gubicima povezanim s dobi, ali i korištenje preostalih snaga i mogućnosti (Baltes i Baltes 1990; prema Tucak Junaković i Nekić 2016). Također, važno je istaći da je u okviru psihosocijalnog

pristupa starenju, odgovornost za kvalitetan život pojedinca u starosti podijeljena sa okolinom, koja po potrebi pruža podršku pojedincu u različitim područjima života (Despot Lučanin 2022).

Navedena dva pristupa upotpunjena su i trećim, tzv. *laičkim pristupom*, koji uzima u obzir i to kako same starije osobe ili laici vide uspješno starenje (Bowling 2006). U tom kontekstu, utvrđeno je da se, uz dobro opće zdravstveno stanje i zadovoljstvo životom, važnim komponentama uspješnog starenja smatraju i financijska sigurnost, učenje novih stvari, kvalitetni odnosi s drugima, duhovnost, smisao za humor, kao i osjećaj životne svrhe i smisla (Tucak Junaković i Nekić 2016; Tucak Junaković i sar. 2020).

Iz prethodno navedenog je jasno da ne postoji univerzalan pristup uspješnom starenju. Naprotiv, postoji mnoštvo različitih načina življenja, strategija suočavanja s promjenama i modela preživljavanja, koji vode ka očuvanju zdravlja tokom starenja (Despot Lučanin 2022). Ova raznolikost ukazuje na to da svaki pojedinac ima svoj individualan put ka zdravlju u starijoj dobi, s obzirom na različite životne kontekste, kulturu, genetičke predispozicije itd. Prema tome, individualni pristup uspješnom starenju postaje „zlatno pravilo”. To implicira da bi strategije i pristupi uspješnom starenju trebali biti prilagođeni svakoj osobi, uzimajući u obzir njen jedinstveni skup resursa i ograničenja. Neki od ovih pristupa mogu se zasnivati na fizičkoj aktivnosti i pravilnoj ishrani, što je ključno za održavanje vitalnosti i prevenciju hroničnih bolesti. Drugi pristupi mogu podrazumijevati angažovanje u intelektualnim izazovima i društvenim aktivnostima, kako bi se očuvala mentalna agilnost i emocionalno blagostanje (Berk 2008).

Sažeto, može se reći da uspješno starenje podrazumijeva očuvanje tjelesnog i mentalnog zdravlja, neovisnost i kontrolu nad vlastitim životom, socijalnu uključenost i podršku, lični rast i smisao života te subjektivnu dobrobit (Despot Lučanin 2022). Također, jedna od ključnih komponenti uspješnog starenja jeste i sposobnost samoregulacije u prilagodbi na promjene i izazove starenja, koja omogućuje postizanje optimalne ravnoteže između pozitivnih aspekata starenja i izazova tog procesa. U tom kontekstu, uspješno starenje u psihološkom smislu podrazumijeva i prilagodbu slike o sebi svojim mogućnostima i ograničenjima, prihvatanje sebe te očuvanje osjećaja lične vrijednosti i kontinuiteta, bez obzira na fizičke promjene koje se događaju (Despot Lučanin 2022).

Odrednice uspješnog starenja: pregled dosadašnjih empirijskih nalaza

Danas je općeprihvaćen stav da je uspješno starenje rezultat kompleksne interakcije između osobnih i okolinskih faktora. Kada su u pitanju osobni faktori, istraživači su najviše pažnje posvetili *osobinama ličnosti*, a osnovna pretpostavka od koje polaze jeste da ličnost može značajno utjecati na izbor životnih stilova i načine suočavanja sa stresom i promjenama, te posljedično ima potencijal da oblikuje proces donošenja odluka koji pogoduje uspješnom starenju (Caspi i sar. 2005). Tako su, naprimjer, Masui i saradnici (2006) postavili hipotezu da postoji mogućnost da stogodišnjaci dijele slične profile ličnosti koji pojačavaju njihove šanse za dugovječnost. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na povišenu savjesnost kod žena stogodišnjakinja te povišene rezultate na dimenziji ekstraverzija. Važnost savjesnosti u objašnjenju dugovječnosti autori obrazlažu pretpostavkom da savjesnost može voditi ka odabiru zdravijeg stila života, uključujući vježbanje i konzumaciju nutritivno vrednije hrane, a što se onda pozitivno odražava na njihovu dugovječnost i općenito bolji zdravstveni status. Doprinos ekstraverzije, s druge strane, objašnjava se pretpostavkom da su ekstravertniji pojedinci skloniji tražiti pomoć drugih, što može rezultirati redukcijom stresa. U navedenom istraživanju je, također, utvrđeno da stogodišnjaci postižu visoke rezultate i na dimenziji otvorenost za nova iskustva, za koju se pretpostavlja da bi mogla imati značajnu ulogu u olakšavanju prilagodbe na gubitke koje starije osobe doživljavaju i spremnosti da se istraže nove mogućnosti (Masui i sar., 2006). Osim navedenih osobina ličnosti, empirijski nalazi pokazuju da značajnu ulogu u objašnjenju uspješnog starenja imaju i dispozicijski optimizam (Kim i sar. 2019) te rezilijentnost (Martin i sar. 2010).

Osim ličnosti, kao značajna osobna odrednica uspješnog starenja navodi se i *spol*. Empirijski nalazi općenito pokazuju da u usporedbi sa starijim muškarcima, starije žene žive duže (Vallin i Meslé 2004; Grundy 2006). Međutim, to ne znači nužno da uživaju u boljem zdravlju od starijih muškaraca (Verbugge 1989). Štaviše, utvrđeno je da, iako žene imaju manju smrtnost u odnosu na muškarce, morbiditet i onesposobljenost kod starijih žena prisutniji su u većoj mjeri nego kod starijih muškaraca (Grundy 2006). Ipak, kada su u pitanju drugi aspekti uspješnog starenja, poput društvene uključenosti i interpersonalne povezanosti,

utvrđeno je da žene u prosjeku postižu bolje rezultate od muškaraca (Depp i Jeste 2006). Istraživanja, također, pokazuju da su starije žene bolje pripremljene za smrt partnera u odnosu na starije muškarce, te u nekim slučajevima smrt supružnika mogu doživjeti kao vraćanje autonomnosti i slobode od života koji su provele brinući se za supružnika (Davidson i sar. 2001). Osim toga, kroz svoje tradicionalne uloge starije žene održavaju više kontakata sa drugim ženskim, ali i muškim članovima porodice, što dovodi do veće bliskosti sa porodicom i manjeg osjećaja usamljenosti (Grundy 2006).

Važnom osobnom odrednicom uspješnog starenja smatra se i *genetika*. Brooks-Wilson (2013) navodi da rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da su predispozicije za određene bolesti, poput srčanih bolesti, srčanog i moždanog udara, dijabetesa i raka prostate, nasljedne u 50% slučajeva, te da je nasljednost za dugovječnost najveća kod onih koji su doživjeli duboku starost. Ipak, s obzirom da se dugovječnost i zdravlje smatraju jednim od najkompleksnijih fenotipa koji su izučavani do danas, za donošenje nekih konkretnijih zaključaka o utjecaju genetike na uspješno starenje neophodna su dodatna istraživanja. Također, danas je općeprihvaćen stav da, iako genetički faktori mogu postaviti temelj za zdravlje i dugovječnost, okolinski faktori, kao što su način života, ishrana, tjelesna aktivnost i stres, igraju značajnu ulogu u tome kako će se genetička predispozicija ispoljiti. Drugim riječima, osobe mogu donositi odluke koje podržavaju uspješno starenje i minimiziraju negativne utjecaje genetike putem pravilnog životnog stila i preventivnih mjera.

Osim navedenih faktora, bitnim osobnim odrednicama uspješnog starenja smatraju se još i *životni stil pojedinca*, *socioekonomski status* i *stepen obrazovanja* te *duhovnost* i *religioznost*. Kada je u pitanju životni stil pojedinca, istraživanja provedena tokom posljednjih nekoliko desetljeća upućuju na sljedeće značajne prediktore uspješnog starenja: zdrava ishrana, nepušenje ili prestanak pušenja u mlađoj dobi, umjereno pijenje alkohola, umjerena tjelesna težina, fizičko vježbanje, kvalitetan i stabilan partnerski odnos i uspješno suočavanje sa problemima (de Lorgeril i sar. 1994; Löllgen i sar. 2018; Sánchez-Sánchez i sar. 2020; Vaillant 2002). Također, utvrđeno je da pojedinci sa boljim socioekonomskim statusom i višim stepenom obrazovanja češće ispoljavaju ponašanja koja su u skladu sa idejom uspješnog starenja (Ambrosi-Randić, Tucak Junaković i Nekić 2021; Buckley i sar. 2006). Na koncu, duhovnost i religioznost se isto tako smatraju

važnim faktorima koji mogu doprinijeti uspješnom starenju. Kako navode Crowther i saradnici (2002), spiritualne aktivnosti poput molitve ili meditacije mogu pružiti osjećaj utjehe, smanjiti osjećaj izolacije i povećati osjećaj kontrole u stanjima promjene, što može biti iznimno značajno za starije osobe koje se nose s gubicima dragih ljudi, te smanjenim mentalnim i fizičkim funkcionisanjem (Zimmer i sar. 2016). Osim toga, empirijski nalazi konzistentno pokazuju da su duhovnost i religioznost povezane sa nižim nivoima anksioznosti i depresije, manjom učestalošću prekomjernog korištenja alkohola, manjim osjećajem usamljenosti, te općenito boljim mentalnim zdravljem, što, također, može biti vrlo značajno u kontekstu uspješnog starenja (Levretsky 2010).

Kada su u pitanju okolinske odrednice uspješnog starenja, do sada su se najviše proučavali *socijalna podrška i uključenost, kultura te lokalitet na kojem pojedinac živi*. Važnost socijalne podrške i uključenosti u zajednicu potvrđena je u brojnim studijama, a rezultati općenito pokazuju da stariji ljudi koji žive sami imaju teškoće u održavanju društvenih veza, više su skloni da pate od usamljenosti i izolacije, te imaju veće šanse da obole od neke hronične bolesti (Hawton i sar. 2011; Renwick i sar. 2020). Nadalje, Gustavson i Lee (2004) ističu da su stariji ljudi koji ne mogu ili ne znaju živjeti sami, odnosno, koji su veoma ovisni o drugima, u većem riziku da dožive depresiju, dok je u longitudinalnoj studiji Ellwardta i saradnika (2015) utvrđeno da su nizak stepen emocionalne podrške, manjak pozitivnih socijalnih interakcija i osjećaj usamljenosti povezani s povećanim rizikom od smrti kod starijih osoba. Wang i saradnici (2016) navode da različite mreže socijalne podrške potpomažu uspješno starenje na različite načine. Tako je, naprimjer, utvrđeno da mreža susjeda može imati značajniju ulogu u očuvanju zdravlja kod starijih osoba od mreže porodice i prijatelja, naročito u situacijama kada je starija osoba geografski udaljena od svoje odrasle djece i prijatelja i ne može se s njima svakodnevno viđati. Nadalje, utvrđeno je da mreža prijatelja igra značajniju ulogu od porodice kada je u pitanju promovisanje zdravstvenih navika i samoefikasnosti. Međutim, porodična mreža snažnije djeluje na promovisanje zdravstvenih ponašanja koja su povezana s regulacijom zdravstvenih stanja. Također, kada se suočavaju s nekim ozbiljnijim problemima, stariji ljudi se obično prvo obraćaju za pomoć članovima svoje porodice (Wang i sar. 2016). Iako je socijalna podrška iznimno važna za starije ljude, važno je naglasiti da ona treba biti adekvatno balansirana. Naime, ukoliko je pretjerana,

može naštetiti osjećaju blagostanja i dovesti do toga da stariji ljudi izgube osjećaj autonomije i razviju osjećaj beskorisnosti, vjerujući da ne mogu niti jednu aktivnost realizirati samostalno (Bryant i sar. 2001).

Kultura se, također, navodi kao jedna od okolinskih odrednica koja može igrati značajnu ulogu u donošenju odluka povezanih sa zdravljem i učestalošću zdravog ponašanja i to preko normi, uvjerenja i stavova koje promovise (Lai i Surood, 2009; Reich i sar. 2020). Osim kulture, neki autori pretpostavljaju da i lokalitet na kojem pojedinac živi može igrati značajnu ulogu u očuvanju zdravlja, a jedan od ključnih argumenata za to jeste nedostupnost kvalitetnih zdravstvenih sistema u ruralnim sredinama, u odnosu na urbane sredine. Tako je, naprimjer, u istraživanju Johnsona i saradnika (2011), jedna trećina starijih ispitanika iz ruralnih sredina izjavila da nema kome da se obrati za zdravstvena pitanja kada im je to potrebno. Slično tome, Bacsu i saradnici (2014) navode da većina stanovnika starije životne dobi iz ruralnih područja ispoljava zabrinutost da će jedini doktor koji radi na njihovom području biti iscrpljen i preplavljen poslom, a mnogi od njih putuju u druga mjesta izvan svog da bi stigli do doktora koji ih može pregledati.

Intervencije usmjerene na poticanje uspješnog starenja

Kako je već ranije istaknuto, uspješno starenje počiva na načinu života koji podržava zdravo tijelo i um. Ovome doprinose pravilna prehrana, primjerena fizička aktivnost te angažman u društvenim aktivnostima. Održavanje socijalne mreže i razvijanje novih odnosa sa drugim ljudima igraju, također, važnu ulogu u očuvanju mentalnog blagostanja u starijoj dobi, a održavanje veza s mlađim generacijama, posebno unucima i djecom, doprinosi osjećaju svrhovitosti kod starijih osoba te pozitivnim međugeneracijskim odnosima unutar porodice. Nadalje, da bi se nosili s promjenama koje donosi starenje, za starije ljude je vrlo značajno da pokažu volju i spremnost za savladavanje novih vještina te da koriste pomagala koja im mogu olakšati svakodnevni život. Održavanje optimizma i prihvatanje izazova koje starenje nosi, uz vjeru da mogu savladati prepreke, također, predstavlja vrlo značajnu komponentu uspješnog starenja. Isto tako, važno je podržati starije osobe da ostanu neovisne što je duže moguće, te im osigurati adekvatno okruženje koje odražava njihovu poznatu rutinu (Despot

Lučanin 2003; Pečjak 2001; Rijavec 2011; Schaie i Willis 2001; Tkatch i sar. 2016).

Fokus većine javnozdravstvenih i psiholoških intervencija za poticanje uspješnog starenja primarno je usmjeren na očuvanje funkcionalnih sposobnosti, kako tjelesnih tako i psihičkih, te skraćivanje vremena provedenog u stanju ovisnosti o tuđoj pomoći. Shodno tome, mnogi programi usmjereni na poboljšanje fizičkog i psihičkog stanja u starijoj dobi uključuju sljedeće (Despot Lučanin 2022): (1) poticanje pokretljivosti (prilagođene vježbe, kontrola nezdravih životnih navika i sl.); (2) usporavanje slabljenja kognitivnih funkcija (cjeloživotno obrazovanje, kognitivna aktivnost – npr. čitanje, rješavanje križaljki, igranje šaha i sl.); (3) smanjenje osjećaja bespomoćnosti i negativne slike o sebi (uspostava lične kontrole, poticanje samostalnog odlučivanja, poticanje samoeфикаsnosti i sl.); (4) smanjenje osjećaja socijalne izolovanosti, anksioznosti i potištenosti (uspostava socijalne mreže, trening socijalnih vještina, trening suočavanja sa stresom i sl.).

Neke od psiholoških intervencija usmjerene na poticanje uspješnog starenja uključuju i tehniku reminiscencije. Ova intervencija se često koristi kao oblik savjetovanja, a podrazumijeva poticanje osobe da se prisjeti i priča o ljudima, odnosima, događajima, vlastitim mislima i osjećajima, iskustvima rješavanja problema i sl. Na ovaj način, starijoj osobi se olakšava postizanje ego-integriteta i prihvatanje životnih prelaza i kraja života, sprečava se očaj i potiče samopoštovanje. Također, kroz reminiscenciju, osoba daje smisao i svrhu vlastitom životu (Despot Lučanin 2022).

Buđenje interesa za vjeru ili spiritualnost je još jedna od korisnih psiholoških intervencija, koje mogu potaknuti prilagodbu u starijoj dobi u smjeru kvalitetnog starenja, a uključuje traženje dubljeg smisla života u umjetnosti, prirodi, odnosima ili vjeri. Ova intervencija se pokazala naročito korisnom za ublažavanje anksioznosti i straha od smrti (Despot Lučanin 2003, 2022; Crowther i sar. 2002; Zimmer i sar. 2016).

Procjena dostupnosti socijalne podrške i stepena socijalne uključenosti su, također, neizostavni elementi većine psiholoških intervencija usmjerenih na poticanje uspješnog starenja (Despot Lučanin 2022; Tkatch i sar. 2016). To uključuje poticanje pojedinca da preuzme aktivnu ulogu u upravljanju primanjem podrške, na način koji najbolje odgovara njegovim potrebama. Ovo može

uključivati jasno izražavanje oblika podrške koja mu je potrebna u određenom trenutku, koliko mu je podrške potrebno, od koga je želi dobiti i sl. Također, važno je potaknuti osobu da zadrži osjećaj pripadnosti grupi te pronađe nove oblike socijalne uključenosti, ukoliko se, naprimjer, originalna grupa prestane okupljati ili ako starija osoba više nije u mogućnosti učestvovati zbog zdravstvenih ili drugih ograničenja (Despot Lučanin 2022).

Kao što možemo vidjeti iz prethodno navedenog, prilagodba na starost ne ovisi samo o unutrašnjim, već značajno ovisi i o vanjskim faktorima, posebno o socijalnom okruženju. Drugim riječima, uspješno starenje je facilitirano socijalnim kontekstom, a socijalni okvir, koji omogućava starijim osobama da efikasno upravljaju promjenama u vlastitom životu, igra ključnu ulogu u tom procesu. To uključuje pristup socijalnom osiguranju, kvalitetnu zdravstvenu njegu, sigurno stanovanje prilagođeno promjenama sposobnosti starijih, pristup različitim socijalnim uslugama te priliku za kontinuirano učenje tokom života. Osim toga, nužno je donijeti reforme koje bi zaštitile dobrobit nemoćnih starijih osoba, putem pružanja pomoći u kući (koju sami možda ne mogu financijski priuštiti), osiguravanja prilagođenog stanovanja i otvaranja domova za starije koji će biti osjetljivi na njihove specifične potrebe. Ovakve inicijative bi omogućile starijim osobama da zadrže svoje dostojanstvo, neovisnost i kvalitetu života, te bi sveukupno doprinijele zdravom, kvalitetnom i produktivnom starenju (Berk 2008). Prema tome, može se reći da društvo itekako igra važnu ulogu u poticanju uspješnog starenja, prvenstveno kroz osiguranje adekvatnog društvenog i infrastrukturnog okvira, koji omogućava starijim osobama da se prilagode promjenama, ostanu aktivne i uključe se u društveni život na pozitivan i ispunjavajući način.

Zaključci

Savremene naučne spoznaje naglašavaju važnost promišljanja o starijim osobama i procesu starenja na način koji je osnažujući i pozitivan. Ovo shvaćanje suprotstavlja se tradicionalnom pristupu starenju, koji je primarno usmjeren na tjelesno, kognitivno i socijalno opadanje, te ističe da stariji ljudi imaju potencijal za očuvanje zdravlja, aktivnost i društveni angažman, kao i razvijanje potencijala i sposobnosti (Ambrosi-Randić i sar. 2021; Rijavec i sar. 2008; Tucak Junaković i sar. 2020). Drugim riječima, kako navodi Rijavec (2011), nije opravdano automatski pretpostavljati da su starije osobe nužno bolesne, usamljene ili depresivne. Naime, iako s godinama dolazi do prirodnih promjena u tijelu i umu, mnoge starije osobe i dalje zadržavaju visok nivo kognitivnih sposobnosti i emocionalnog blagostanja.

Prihvatanje činjenice da se s godinama neke sposobnosti smanjuju, dok se druge mogu očuvati ili čak poboljšati, ključno je za uspješnu prilagodbu procesu starenja (Despot Lučanin 2022; Rijavec 2011). Ovo priznavanje omogućuje starijim osobama da se usmjere na svoje snage i sposobnosti, te da se suoče s eventualnim izazovima na konstruktivan način. Također, osnažuje ih da se aktivno uključe u društvo, održavajući socijalne veze i sudjelujući u aktivnostima koje ih ispunjavaju. Pri tome, pronalaženje načina kompenzacije gubitaka može uključivati razvoj novih vještina, korištenje tehnoloških alata koji olakšavaju svakodnevni život, te pronalaženje alternativnih načina za postizanje ciljeva.

Uspješno starenje, dakle, nije samo odsustvo bolesti i fizičkih problema, već predstavlja holistički koncept koji obuhvata fizičko, mentalno, emocionalno i socijalno blagostanje starijih osoba, a rezultat je kompleksne interakcije osobnih i okolinskih faktora. Shodno tome, proučavanje uspješnog starenja zahtijeva multidisciplinarni pristup, kako bi se dublje razumjela kompleksnost ovog fenomena, te razvile strategije koje podržavaju starije osobe da žive ispunjen i zdrav život. Također, kako navode Ambrosi-Randić i saradnice (2021), osobe u starosti ne bi trebalo posmatrati kao homogenu skupinu, budući da je populacija starih vrlo heterogena. Shodno tome, važno je razmotriti individualne potrebe starijih osoba uvažavajući njihovu raznolikost po različitim kriterijima, uključujući spol, hronološku dob, kognitivne i funkcionalne sposobnosti, stepen obrazovanja i slično (Ambrosi-Randić i sar. 2021).

U najširem smislu, osiguranje kvalitetnog i ispunjavajućeg života u svim fazama starijeg doba uključuje promociju pozitivnog stava prema starijim osobama i podržavanje njihovih potreba za aktivnošću i sudjelovanjem u socijalnim interakcijama. Ovaj pristup ne podrazumijeva samo brigu o fizičkom zdravlju putem redovne tjelesne aktivnosti i pravilne prehrane, već naglašava i važnost poticanja mentalnog blagostanja starijih osoba, kroz pružanje intelektualnih izazova, promicanje umjetničkog izražavanja, te poticanje hobija i kontinuiranog učenja. Na koncu, i samo društvo treba aktivno raditi na stvaranju okoline koja potiče inkluziju i poštovanje starijih osoba, što podrazumijeva suzbijanje predrasuda i diskriminacije na osnovu dobi te promicanje svijesti o vrijednosti i doprinosu starijih članova društva.

Successful Aging: Theoretical Concepts, Determinants, and Interventions

Abstract: Over the past few decades, the concept of successful aging has become an increasingly relevant topic in various scientific disciplines, including medicine, biology, psychology, sociology, gerontology, and andragogy. One of the main reasons for this is the continuous extension of the average lifespan, resulting in a higher proportion of older individuals in the general population. Consequently, there is a growing need for understand the challenges faced by this age group and to identify factors contributing to successful aging and the preservation of quality of life in old age. While there is still no unanimously adopted definition of successful aging, what is certain is that successful aging is much more than the absence of disease. It represents a holistic concept encompassing the physical, mental, emotional, and social well-being of older individuals, resulting from the complex interplay of personal and environmental factors. Therefore, the study of successful aging requires a multidisciplinary approach to gain a deeper understanding of the complexity of this phenomenon, and to develop strategies that support older individuals in living fulfilling and healthy lives. The aim of this paper is to provide theoretically grounded and empirically supported information about successful aging, its determinants, and interventions aimed at improving the quality of life in old age. Furthermore, this work aims to raise awareness of the importance of this topic and stimulate further interest in it, both among professionals and the general public.

Key words: successful aging, personal and environmental determinants of successful aging

Literatura

- Ambrosi-Randić, N., Tucak Junaković I., Nekić, M. 2021. Psihološki i zdravstveni korelati uspješnog starenja: razlike s obzirom na spol, dob i obrazovanje. *Socijalna psihijatrija*. 49, str. 259-278.
- Anton, S. D., Woods, A. J., Ashizawa, T., Barb, D. et al. 2015. Successful aging: Advancing the science of physical independence in older adults. *Ageing Research Reviews*. 24, pp. 304-327.
- Bacsu, J., Jeffery, B., Abonyi, S., Johnson, S. et al. 2014. Healthy aging in place: Perceptions of rural older adults. *Educational Gerontology*. 40 (5), pp. 327-337.
- Baltes, P. B., Staudinger, U. M. 1993. The search for a psychology of wisdom. *Current Directions in Psychological Science*. 2, pp. 75-80.
- Berk, L. 2008. *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Blazer, D. 2020. Social isolation and loneliness in older adults - A mental health/public health challenge. *JAMA Psychiatry*. 77 (10), pp. 990-991.
- Bowling, A. 2006. Lay perceptions of successful ageing: findings from a national survey of middle aged and older adults in Britain. *European Journal of Ageing*. 3, pp. 123-136.
- Brooks-Wilson A. R. 2013. Genetics of healthy aging and longevity. *Human genetics*. 132 (12), pp. 1323-1338.
- Bryant, L. L., Corbett, K. K., Kutner, J. S. 2001. In their own words: A model of healthy aging. *Social Science & Medicine*. 53 (7), pp. 927-941.
- Buckley, N. J., Denton, F. T., Robb, A. L., Spencer, B. G. 2006. Socio-economic influences on the health of older Canadians: Estimates based on two longitudinal surveys. *Canadian Public Policy/Analyse de Politiques*. 32 (1), pp. 59-83.
- Caspi, A., Roberts, B. W., Shiner, R. L. 2005. Personality development: Stability and change. *Annual Review of Psychology*. 56, pp. 453-484.
- Cho, J., Martin, P., Poon, L.W. 2012. The older they are, the less successful they become? Findings from the Georgia Centenarian Study. *Journal of Aging Research*. 2012 (4), pp. 1-9.
- Crowther, M. R., Parker, M. W., Achenbaum, W. A., Larimore, W. L., Koenig, H. G. 2002. Rowe and Kahn's model of successful aging revisited: Positive spirituality - The forgotten factor. *The gerontologist*. 42 (5), pp. 613-620.
- Čubela Adorić, V. 2006. Neki aspekti i implikacije negativnih vjerovanja o starenju i starim osobama. U: Lacković-Grgin, K., Čubela Adorić, V., ur. *Odabrane teme iz psihologije odraslih*. Jastrebarsko: Naklada Slap, str. 65-98.
- Davidson, S., Judd, F., Jolley, D., Hocking, B. et al. 2001. Cardiovascular risk factors for people with mental illness. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*. 35 (2), pp. 196-202.

- de Lorgeril, M., Renaud, S., Mamelle, N., Salen, P. et al. 1994. Mediterranean alpha-linolenic acid-rich diet in secondary prevention of coronary heart disease. *Lancet*. 343 (8911), pp. 1454-1459.
- Depp, C. A., Jeste, D. V. 2006. Definitions and predictors of successful aging: A comprehensive review of larger quantitative studies. *American Journal of Geriatric Psychiatry*. 14, pp. 6-20.
- Despot Lučanin, J. 2003. *Iskustvo starenja: Doprinos teoriji starenja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Despot Lučanin, J. 2022. *Psihologija starenja: izazovi i prilagodba*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ellwardt, L., Van Tilburg, T., Aartsen, M., Wittek, R., Steverink, N. 2015. Personal networks and mortality risk in older adults: A twenty-year longitudinal study. *PLOS ONE*. 10 (3), pp. 1-13.
- Fernandez-Ballesteros, R., Molina, M., Schettini, R., Santacreu, M. 2013. The semantic network of aging well. *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*. 33 (1), pp. 79-107.
- Garcia-Garcia, F. J., Gutierrez Avila, G., Alfaro-Acha, A., Amor Andres, M. S. et al. 2011. The prevalence of frailty syndrome in an older population from Spain. The Toledo Study for Healthy Aging. *The Journal of Nutrition, Health & Aging*. 15 (10), pp. 852-856.
- Grundy, E. 2006. Gender and healthy aging. In: Yi, Z., Crimmins, E.M. et al., eds. *Longer Life and Healthy Aging. International Studies in Population*. Dordrecht: Springer, pp. 173-199.
- Gustavson, K., Lee, C. D. 2004. Alone and content: Frail seniors living in their own home compared to those who live with others. *Journal of Women & Aging*. 16 (3-4), pp. 3-18.
- Hawton, A., Green, C., Dickens, A. P., Richards, S. H. et al. 2011. The impact of social isolation on the health status and health-related quality of life of older people. *Quality of life research: An international journal of quality of life aspects of treatment, care and rehabilitation*. 20 (1), pp. 57-67.
- Johnson, S., Duraiswamy, M., Desai, R., Frank, L. 2011. Health service provider's perspectives on healthy aging in India. *Ageing International*. 36, pp. 445-462.
- Kamat, R., Martin, A. S., Jeste, D. V. 2017. Successful aging. In: Chiu, H., Shulman, K., eds. *Mental health and illness of the elderly*. Singapore: Springer Science + Business Media, pp. 7-28.
- Kim, E. S., James, P., Zevon, E. S., Trudel-Fitzgerald, C. et al. 2019. Optimism and healthy aging in women and men. *American Journal of Epidemiology*. 188 (6), pp. 1084-1091.
- Lai, D. W., Surood, S. 2009. Chinese health beliefs of older Chinese in Canada. *Journal of Aging and Health*. 21 (1), pp. 38-62.

- Lavretsky, H. 2010. Spirituality and aging. *Aging Health*. 6 (6), pp. 749-769.
- Levy B. R., Slade, M. D., Kunkel, S. R., Kasl, S. V. 2002. Longevity increased by positive self-perceptions of aging. *Journal of Personality and Social Psychology*. 83 (2), pp. 261-70.
- Löllgen, H., Leyk, D. 2018. Exercise testing in sports medicine. *Deutsches Ärzteblatt International*. 115 (24), pp. 409-416.
- Martin, P., McDonald, M., Margrett, J., Poon, L. W. 2010. Resilience and longevity: Expert survivorship of centenarians. In: P. S. Fry, C. L. M. Keyes, eds. *New frontiers in resilient aging: Life-strengths and well-being in late life*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 213-238.
- Masui, Y., Gondo, Y., Inagaki, H., Hirose, N. 2006. Do personality characteristics predict longevity? Findings from the Tokyo Centenarian Study. *AGE*. 28 (4), pp. 353-361.
- Palmore, E. B. 1979. Predictors of successful aging. *The Gerontologist*. 19 (5), pp. 427-431.
- Palmore, E. B. 2006. Is age discrimination bad? *The Gerontologist*. 46 (6), pp. 848-850.
- Pečjak, V. 2001. *Psihologija treće životne dobi*. Zagreb: Naklada Prosvjeta.
- Reich, A. J., Claunch, K. D., Verdeja, M. A., Dungan, M. T. et al. 2020. What does “successful aging” mean to you? Systematic review and cross-cultural comparison of lay perspectives of older adults in 13 countries, 2010-2020. *Journal of Cross-Cultural Gerontology*. 35 (4), pp. 455-478.
- Renwick, K. A., Sanmartin, C., Dasgupta, K., Berrang-Ford, L., Ross, N. 2020. The influence of low social support and living alone on premature mortality among aging Canadians. *Canadian Journal of Public Health*. 111 (4), pp. 594-605.
- Rijavec, M. 2011. Kolumna: Uspješno starenje. *Medix*. 17 (96), str. 105-106.
- Rijavec, M., Miljković, D., Brdar, I. 2008. *Pozitivna psihologija*. Zagreb: IEP-D2.
- Rowe, J. W., Kahn, R. L. 1997. Successful aging. *The Gerontologist*. 37 (4), pp. 433-440.
- Sánchez-Sánchez, E., Ramírez-Vargas, G., Avellaneda-López, Y., Orellana-Pecino, J. I. et al. 2020. Eating habits and physical activity of the Spanish population during the COVID-19 pandemic period. *Nutrients*. 12 (9), pp. 1-12.
- Schaie, K. W., Willis, S. L. 2001. *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Swift, H. J., Abrams, D., Lamont, R. A., Drury, L. 2017. The risks of ageism model: How ageism and negative attitudes toward age can be a barrier to active aging. *Social Issues and Policy Review*. 11 (1), pp. 195-231.
- Swift, H. J., Abrams, D., Marques, S. 2012. Threat or boost? Social comparison affects older people’s performance differently depending on task domain. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*. 68 (1), pp. 23-30.

- Taylor, H. O., Taylor, R. J., Nguyen, A. W., Chatters, L. 2018. Social isolation, depression, and psychological distress among older adults. *Journal of Aging and Health*. 30 (2), pp. 229-246.
- Tkatch, R., Musich, S., MacLeod, S., Alsgaard, K., Hawkins, K., Yeh, C. S. 2016. Population health management for older adults: review of interventions for promoting successful aging across the health continuum. *Gerontology and geriatric medicine*. 2, pp. 1-13.
- Tucak Junaković I., Nekić, M. Ambrosi-Randić, N. 2020. Konstrukcija i validacija skale samoprocjene uspješnog starenja. *Suvremena psihologija*. 23 (1), str. 7-20.
- Tucak Junaković, I., Nekić, M. 2016. Percepcija uspješnog starenja u starijih osoba. *Acta Iadertina*. 13 (2), str. 171-187.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. 2019. *World Population Ageing 2019: Highlights*. New York: United Nations.
Dostupno na: <https://digitallibrary.un.org/record/3846855/files/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf>
- Urtamo, A., Jyväkorpi, S. K., Strandberg, T. E. 2019. Definitions of successful ageing: a brief review of a multidimensional concept. *Acta BioMedica*. 90 (2), pp. 359-363.
- Vaillant G. E. 2002. *Ageing well: Surprising guideposts to a happier life from the landmark Harvard study of adult development*. New York: Little Brown.
- Vallin, J., Meslé, F. 2004. Convergences and divergences in mortality. *Demographic Research, Special*. 2, pp. 11-44.
- Verbrugge, L. M. 1989. The twain meet: Empirical explanations of sex differences in health and mortality. *Journal of Health and Social Behavior*. 30 (3), pp. 282-304.
- Villar, F. 2012. Successful ageing and development: The contribution of generativity in older age. *Ageing & Society*. 32 (7), pp. 1087-1105.
- Wang, Y., Ge, S., Yan, Y., Wang, A. et al. 2016. China suboptimal health cohort study: Rationale, design and baseline characteristics. *Journal of Translational Medicine*. 14 (1), pp. 291-303.
- Young, Y., Frick, K. D., Phelan, E. A. 2009. Can successful aging and chronic illness coexist in the same individual? A multidimensional concept of successful aging. *Journal of the American Medical Directors Association*. 10 (2), pp. 87-92.

Lejla Mustoo Bašer¹

Subjective Well-being of Female Nursing Home Residents and Elderly Widowed Females Living with Families

Perspective from Bosnia and Herzegovina

Abstract: Subjective well-being (SWB) with its challenges may have different meanings in different developmental milestones. Especially in late adulthood, perspectives of how the elderly perceive old age, either in positive attributes or unfavourable ways, may be significant precursors of experienced satisfaction and happiness. The main purpose of this research was to qualitatively explore the SWB among female nursing home residents and elderly females living with their families (N = 12). Results have shown a difference between those who are in care institutions from those who live with families. Women who are nursing home residents reported perceived lower life sense.

Keywords: subjective well-being (SWB), nursing home, family, elderly, women

¹ Lejla Mustoo Bašer, MA, Department of Psychology, Faculty of Arts and Social Sciences, International University of Sarajevo; e-mail: lmustoo@ius.edu.ba

Introduction

Nowadays, subjects in late adulthood are enabled to approach in which they may reconsider meanings of aging with opportunities that have not been presented in any moment in history. New trends are offering innovative ways (e.g. continuing education, focusing on neglected passion, choosing a new career) which overcomes rigid notions of what older age might be consist of (Age Wave, SunAmerica, 2011). In addition, in the past 50 years, life expectancy increases, and most individuals may expect to live into and beyond 60s, for the first time in history (Beard et al., 2016).

Ageing is an important developmental milestone of all human life, especially in the last phase, whereas capacities decreasing in the physical perspective, as well as increasing sensitivity and emotionality levels within the psychological facet (Panday & Kumar, 2017). Approaches toward ageing process may differ, in which individuals may experience variety of feelings on the spectrum from enjoyment and grace, to psychological difficulties (Panday & Kumar, 2017); furthermore, individuals in late adulthood are at greater risk for lower quality of life (Joo et al., 2019). Psychological well-being, traditionally, was defined by a lack of symptom distress such as lack of depression, anxiety, and other mental disorders, but over time, the term has taken on a more positive definition (Keyes & Magyar-Moe, 2003). Due to that, psychological well-being has become recognized as more than just an absence of distressful symptoms, including positive qualities women possess that can lead to mental health.

Understanding of subjective well-being (SWB) as well as dimensions of influencing factors on its consequences in late adulthood are increasingly being recognized (Courtin & Knapp, 2017). SWB, as an individual' own life evaluation should be perceived and considered as facet of good life (Diener, Oishi, & Tay, 2018). Higher SWB has been associated with longevity, good health (e.g. reduced inflammation, lowered risk of diseases), social behaviour (e.g. networks, social relationships), and productivity (e.g. cognitive flexibility, creativity) (De Neve et al., 2013). According to Steptoe, Deaton, & Stone (2015) health and SWB are closely linked to age and aging process as an important objective for health and economic policy, by referring to three wellbeing domains: eudemonic (e.g. life meaning, sense of purpose), evaluative (i.e. life satisfaction), and hedonic

(e.g. feelings of stress, sadness, pain, happiness). According to Ryff (1989) psychological well-being represents active engagement in a number of existential challenges, which include multidimensional construct comprised of six areas of positive functioning: Autonomy (degree of independence), Positive Relations with Others (warm and trusting relationships with others), Purpose in Life (feels there is meaning to present and past life), Personal Growth (feeling of continued development), Environmental Mastery (effective use of surrounding opportunities), and Self-Acceptance (possesses a positive attitude toward the self). Author also highlighted that positive hedonic states, life evaluation, and eudemonic well-being are relevant not only to health but also to quality of life as women age.

Social contact, loneliness, support or strain received from relational sources of partner, children, friends and family, are directly linked with perceived SWB in elderly subject, concluding that loneliness might have a role of mediator in a relationship between wellbeing and support/strain (Chen & Feeley, 2014; Joo et al., 2019). However, knowledge regarding intervention that would affect health and loneliness are still scarce, although awareness that loneliness and social isolation are risk factors for overall health are peculiarly problematic in old age, considering family dynamics changes, diminished social networks and economic resources (Courtin & Knapp, 2017). Furthermore, Siedlecki et al. (2013) highlighted quality of social relationship as one of the most consistent SWB predictor, considering that happy individuals live longer, have greater coping abilities, have larger social rewards, better immune system, are more cooperative and pro-social. Social isolation (perceived as a contact with family and friends) and loneliness showed association with increased mortality and impaired SWB and quality of life (Stephoe et al., 2013). Individuals who have relevant satisfactory relationship may reach support and rely on someone when they need it, while in opposite circumstances, they may not be able to obtain support, which is linked to sense of wellbeing; however, due to complex nature of social support, associations between social support and SWB is not clear yet (Siedlecki et al., 2013).

Study of Gordon et al. (2014) showed that nursing home residents showed multimorbidity, are physically dependent, have mild frequent behavioural symptoms, cognitive impairment, and polypharmacy; while exploring healthcare

arrangements of care home residents. In a systematic review of Van Malderen, Mets, & Gorus (2013) authors emphasized lack of systematic interventions effect on quality of life long- term care residents. This view is also supported by Panday & Kumar (2017) by referring to increasing interest and quality of life improvement covering in development programmes and care policies in nursing homes; however, fulfilment of such aims in practice is often not completed.

In a study of Koropecjy (2002) it is showed that elderly women have more intense loneliness and depressive feelings, especially if they have a lower education level and are divorced or widowed; in addition, higher level of loneliness and depression is found among mothers who lack excellent parent-child relationships. Pinqart & Sörensen (2001) referred that older women reported statistically significantly lower SWB and less positive self-concept than men on all measures, including consideration of happiness, life satisfaction, self-esteem, loneliness and subjective health.

Considering associations of life satisfaction and living arrangement of elderly, higher life satisfaction is found in those living with family than those living alone (Roh & Weon, 2020). Moreover, levels of all quality of life scales were higher among elderly living with families, compared to nursing home residents (Hedayati et al., 2014). However, when considering willingness of elderly to choose nursing home, study of Wang et al. (2022) showed that elderly females who have a high income, are already covered by medical insurance, have a nursing home near residence, have high educational levels, and are relatively young, are more eager to decide for nursing care. In addition, while referring to psychological drivers of choosing nursing home care, authors highlighted impact of intergenerational family support and whether individual are empty nesters or living alone, as well as whether they are being able to maintain self- care.

By referring to available sources, this is the first study with a sample of the Bosnian population that aimed to explore SWB perceptions of nursing home residents and widowed females living with families. Striving is to provide further explanation on possible facets of SWB among elderly females in different living arrangements.

Sample and data collection

The research question refers to how women, living in different residential accommodation, perceive their psychological well-being? Employed study design was qualitative. Individual interviews were employed with 12 respondents (N = 12), 6 of them from the private nursing home and 6 respondents living with their families. Sample was non-probabilistic convenient. In both groups, individuals provided consent, participated on voluntarily basis, reported having no psychological difficulties, no cognitive impairment, and were informed that their perspectives on subjective well-being will be discussed. With a prior agreement with the head of the institution and the social worker, the interview was conducted at the premises of the nursing home. By electronic means, a copy of the interview questions and the form for participation in the research were provided to present the purpose of study and evaluate whether these questions are appropriate for home users. Anonymity and protection of the recorded material during the interview was guaranteed. If one of the respondents could not understand the question, the same will be supported by the previously prepared example. The interview was conducted and recorded without the presence of the institution employee or other home users.

A similar procedure was conducted with participants who live with their families. With the prior consent of women, a copy of the interview questions and the consent form was provided. The interview was conducted and recorded without the presence of family members. Each interview was recording using voice recording via smartphone application.

Data analysis method

As instrument, four questions were developed reflecting the SWB. The Ryff Scale of Psychological Well-Being (Seifert, 2005), was used as incentive to construct interview questions. The Ryff Scale of Psychological Well-Being is a theoretically grounded instrument that specifically focuses on measuring multiple facets of psychological well-being. These facets include the following: self-acceptance, the establishment of the quality ties to other, a sense of autonomy in thought and action, the ability to manage complex environments to suit personal needs and

values, the pursuit of meaningful goals and a sense of purpose in life, continued growth and development as a person.

Question content is following:

1. Can you tell us something about yourself, how long you have been in nursing home/ live with your family and why you decided to live in nursing home/ with family?
2. How would you describe your typical day, and your relations with women who live here/ your family?
 - 2.1 How important is for you to have new experiences that challenges your daily activities?
3. How would you describe yourself?
 - 3.1 What do you think about yourself?
4. How would you describe your purpose in life?
 - 4.1 How would you describe influence of other women to your decision-making process? (Influence of nursing home member or family members)

These questions are focused on measuring 6 dimensions:

- a. Environmental mastery (question 1; example of statement from area of well-being measured: In general, I feel I am in charge of the situation in which I live).
- b. Positive relations with others (question 2; example of statement from area of well-being measured: Women would describe me as a giving woman, willing to share my time with others).
- c. Personal growth (question 2.1.; example of statement from area of well-being measured: I think it is important to have new experiences that challenge how you think about yourself and the world).
- d. Self-acceptance (question 3. and 3.1.; example of statement from area of well-being measured: I like most aspects of my personality).
- e. Purpose in life (question 4; example of statement from area of well-being measured: Some women wander aimlessly through life, but I am not one of them).

- f. Autonomy (question 4.1.; example of statement from area of well-being measured: I have confidence in my opinions, even if they are contrary to the general consensus).

Findings

As mentioned above, qualitative descriptive analysis was performed to analyse the interviews. In total, twelve interviews were conducted for this study. Afterwards interviews recording, transcript of each interview speech was made. These data served as form which we used to explain, understand, and make interpretation of the participants and circumstances explored.

First time transcript was read with aim to obtain a general sense of the information and to reflect on its overall meaning. In second reading, transcript notes are formulated; which represent reflection of noticed ideas (e.g. war leads to destruction of family and left trauma, satisfaction with conditions within nursing home, women feel emotionally stable). Next step was collecting all notes, ideas on one place with aim to make preparation for codes. Ideas are organized according to three columns-major (what is common for all participants), unique (what is specific and interesting), leftover (information that are not relevant). After codes formation specific names were formulated for each code. At this stage of analysis, codes were: loneliness /missing (LMISS), loss of living motivation (LMOT), health conditions (HC), friendship importance (FI), satisfaction with current living conditions (SLC), challenges importance (C), existence of trauma (T), self- perception (P), Sense of life (S), locus of control for decision- making (DM), satisfaction of interpersonal relationships (SIR), perception of emotional stability (E), source of happiness (H), ability to carry out daily tasks and duties (A). Hence, we had list of codes, with representations of crucial ideas. Then, focus was returned to original transcript and it was coded again with formulated codes. Afterwards, categories of SWB were developed: physical (I, HC), psychological (LMOT, T, H, E, DM, S, P, LMISS), social (SIR, SLC, C, FI). From this stage, categories were reduced with aim to draw more specific conclusions. Seven final categories were constructed: satisfaction, friendship importance, decision making, challenges, living motivation, sense and perception, loneliness /missing.

Categories are following:

Satisfaction

-whether women feel in charge of the situation in which they live-

Satisfaction reflects to satisfaction in interpersonal relationships within nursing home/ with family members, and satisfaction of living conditions. The participants from both levels, nursing home/family members, showed satisfaction. However, the direction of satisfaction is different. Satisfaction parameter for nursing home residents are oriented to existence of generally positive relationships and basic needs satisfaction (e.g. food), whereas women living with families are more engaged in consideration of quality of relationship, and commitment.

“The accommodation is very nice, everyone is very nice and kind, the principal, the social worker, the medical staff, cleaning ladies, hygienists, everyone indeed is very nice and kind. The accommodation is nice, it is clean, it is neat, the food is very tasty, we have a nice cook here, I have no words to tell. Really.” (65, nursing home)

“It is good with everyone. This is mine, this is mine, everything is mine. I have no words to say. And the staff is fine, everyone. But nobody is guilty of the fact that I am alone. That’s all sad, sad...” (80, nursing home).

“Shortly, very well. They respect me, they obey me. If there was something I could do for them, I’d give my blood for them. And they are very nice to me as well, I mean that is it, even with my neighbours I am extremely satisfied. Everyone is very nice to me and in my neighbourhood in my children, I am speechless!” (81, living with her family)

Friendship importance

-existence of soul mate-

It is apparent that friendships seem to be very important aspects for women who live in nursing home; they usually reported that their roommate is their best friend with whom they can share carrying of daily activities. Respondent quote

below shows how much she perceives life as more difficult after her roommate passed away.

“My colleague and I talk what we dreamed. And now she’s gone. I get up, I open a door, a window. So I change, so I wash and so I comb my hair, I wash my teeth and sit down like this. Nothing, this is a difficult life. It’s not that hard because of staff, it’s hard (sad) for me, especially after she’s gone.” (76, nursing home)

However, women who live with their families, didn’t focused that significantly on friendships, they mentioned that they enjoy when they have any challenge in addition to their daily routine, such as occasionally going to walk with friend, or spending couple of hours per week with their friends.

“So my day is so that I rise up in the morning, I make morning commitments and then I drink coffee, I clean my room and my clothes, important for me is also to go out for coffee to my friend who is in neighbourhood or she come to me for a coffee.” (75, living with their family)

Decision - making -dependency/ independency in forming decision-

In this category, responses of females in nursing home refer to general preference to make decisions by themselves, considering only their reasons to take or not take specific action, and do not like others to interfere in this process. They are not willing to give up from their principles, wishes and needs.

On the other hand, for women living with their families, compromise is main facet in decision- making process; they are willing to change direction of their needs in regard to satisfy their family members. Generally, they do not like to decide anything by themselves.

“I don’t like others to make decisions! I am a very stubborn woman! It has to be the way I like! Even my children know that nowadays! What I decide, it’s the way it is! And it is always as mother says it is!” (67, nursing home)

“Well, I’d do it alone (make decision about something).” (75, nursing home)

“I would never make a decision on my own, especially my family, I like everyone to greet upon one decision! To ask my son, to consult them- my daughter in laws, even though they’re younger they are much smarter than I am. If it’s something nice I always suggest it, if they do like it, they like it, if they don’t... (Laughter) It doesn’t matter, yes. (Laughter)” (69, living with her family)

“Well, to be honest when I want something we usually talk about that, it is all about agreement, I can rarely make decision by myself, I have a son and I let him make a decision instead of me. I do not consider myself as a housewife.” (70, living with her family)

Challenges -like things that break routine-

We can consider significant differences in participant’s responses when it comes to openness for actions, new experiences that challenge way how women think about themselves and the world. Nursing home residents seem as uninterested in any possible challenge that can break daily routine, in majority of cases they distribute lack of any interest when it comes to new activity, they even are not sure if any activity is able to make them happy (the same response is present if some new activity is offered to them, as well as they have absence of challenging activities).

Women living with their families seem to be much more open for any activity that disturb/ challenge daily routine, expressing much higher enthusiasm. They have much more descriptions about activities that make them happy (e.g. some of them reported that they still enjoy in travelling, when they feel healthy).

“I loved it all (activities), and now I do not like to do it. There is nothing more to do to me. I just think about death, that’s the most.” (75, nursing home)

“Well let me tell you that it is important for me to find some nice company so that we go somewhere for a walk, to have a coffee, somewhere outside the house and my room. That would be a nice surprise, to hang out with nice pensioners, with that good person and that we find some common topic, story, conversation, which would cheer me up and that is a little bit different than I am at home.” (75, living with her family)

“When I feel healthy, I go to a picnic somewhere with a pensioner’s association.” (65, living with her family)

Motivation -reflects current progress of personal growth-

We recognized huge discrepancies in responses when it comes to living motivation. Nursing home residents showed almost nonexistence of living motivation, which greatly impacts to dynamics of their life; they feel unable to imagine future, and often imagining their extinction. Women living with their families showed much higher life enthusiasm, have much bigger motivation for living and to imagine future. In difference of nursing home residents, they find joy and pleasant feelings in carrying daily tasks and duties. They are able to have continuous engagement in hobbies.

“Well, I would like to do more activities than sitting and lying all day, but in this hand and in these legs...I don’t feel energy; I liked to work, but now... I sometimes even don’t want to eat.” (75, nursing home resident)

“Sometimes, I enjoy in crocheting. But usually, I don’t need to do something. I don’t feel good.” (80, living in nursing home)

“I still love to cook, when my joints are mobile enough, I love watching soap operas, and enjoy the most in spending time with my granddaughters.” (81, living with her family)

**Sense (of life) and perception (self-perception, life perception)
-represent self-acceptance-**

In this category, discrepancies were easily recognizable. Some of nursing home residents even could not imagine and describe sense. Those who reported their thoughts, significantly focus on health importance. Generally, according to nursing home residents, if a woman loses health, everything is lost.

Women living with their families have, at first, wider descriptions and interpretations of sense; easily describe individual perceptions about particular area, focuses on more aspects in women's life- professional, religious, private, generally social interactions, religious aspects.

“Purpose of life is to have, to be happy with one's family, for example family that you live with, not to struggle, to have the fundamental things for life. I have no desire for wealth, it is not important. I do not mind if someone is more endowed, that is his destiny. But...you know, that is the point of my life, the carelessness and that one is not ill.” (85, living with her family)

“Well, let me tell you that I do not think anything bad about myself, I think everything good about myself because thanks God I am healthy, I still have strength to work, to do some things, not some physical but ordinary things, to move a little bit and that I do not lie down on the bad all day. Purpose is to find your meaning and to understand that God always takes care of you, to find good women and to learn what you're interested in.” (75, living with her family)

“The meaning of life! It is the only meaning of life for me to be healthy but if not, that God give me a soft death, I only want it. Just to recover, to get myself up to my feet to go to the toilet.” (75, living in nursing home)

“What I think about myself? I'm a poor and miserable old and sick, what else? I do not have another word. If I were younger to ask for some help, but nothing like that. I've already crossed the border. I'm 80 years old.” (80, living in nursing home)

“Sense? There is no sense at all.” (83, living in nursing home)

“Well the meaning of life is to firstly believe in yourself, then to believe others. There. But when life disappoints, you cannot believe what you want.” (65, living in nursing home)

Loneliness / missing -referring to the past, not future-

The most striking characteristics preference in nursing home residents was loneliness. Generally, they do not report literally that they feel lonely, but majority of their words about any particular topic is primarily related to huge gap of lonely feeling. The almost only activity in which they completely cognitively engage is remembering. They can hardly see the future, or even cannot at all, but when it comes to past, their descriptions are rich, colourful, dynamic. At most, they miss their family, and regret for days when they were younger.

Women living with their families, have not reported either directly nor indirectly anything related to loneliness or expressions related to any kind of missing the life in their past. They are more able to preserve self- image, don't reflect to past too frequently, seldom expressed regretting or not at all, more aware of current moment and situation, able to imagine future, make plans of activities, seek for new challenges.

“And they come to me (children) whenever they come here to vacation, they call me on the phone. The kids are nice. When they call me it is like the sun is gushing me. I wish to hear them more often. That's all that makes smile to me.” (67, nursing home)

“I'm talking to you like your mom, it's hard to be alone. Do not make much choice. You know what I say? God just give me a nice death and that someone come to say goodbye to me. What am I looking for? Nothing.” (83, nursing home)

“I'm almost always surrounded by grandsons and granddaughters, and you know, children are naughty, you always have to take care of them, I don't have time to think about past (laugh).” (65, living with her family)

*“I don’t think often about something that happened much time ago. Occasionally yes, but you know, I passed many obstacles, hard times; I don’t want to refer too much and remember. The children are healthy, we are not in war, we have house, we have food, that’s most important”.
(85, living with her family)*

Regardless of the mentioned categories, when approaching these women, differences in their verbal expressions were immediately felt- females living with their families somehow expressed themselves more easily than nursing home residents; females living with families often smiled but no women from nursing home smiled during the interview. Some nursing home residents focused on their trauma of war as factor that had changed the pace of their life from satisfaction to dissatisfaction, especially in economic sense, they believe that war contributed to their current non- satisfactory circumstances. Some of the women living with families reported that they mostly enjoy in the activities of altruistic nature, and no participants from nursing home reported same or similar.

Discussion and Conclusion

The aim of this study was to explore SWB among females living in different living arrangements. By referring to the satisfaction they feel, according to data, both groups were satisfied with the quality of life in institution or in their homes, although relevance of facets in living arrangements were perceived different in different groups. Women living in nursing homes get various programs to stay active, maintain their social life, and be occupied with various activities, however, they expressed more loneliness. These programs are implemented in form of workshops that the employees and psychologists organizing and there are also institutions offering this nature of activities for elderly in general, but most of respondents in this study living with families were not familiar and are not participating in such. Comprehensive nursing home programmes promoting social openness, empowerment, and participation are also supported by Buedo-Guirado et al. (2020). According to Yoon (2018) life satisfaction may be mediated by nursing home adjustment.

In the section exploring friendship networks, interviews showed that for both groups, friendship was important life facet; however, for the females in nursing home friends were primary social support system, for differences of those living with families. According to study of Casey et al. (2015) it is significant to explore perceptions of social support; although some residents have friendships, it did not align with friendship expectations. This study did not explore initial friendship expectation, which is limitation in interpreting this finding. Study of Bitzan & Kruzich (1990) showed that one- half (52%) of nursing home residents reported close relationships with a person outside and person inside of nursing home, with important determinants whether elderly before becoming nursing home residents suffered from lack of access to social support and friends, lived independently, and what was the proximity of nursing home location and prior neighbourhood. In this study, no nursing home resident reported having friend outside of nursing home social context.

Referring to decision- making process, women from the nursing homes mostly want to make decisions by themselves and do not want to consult with others, while women living with their family believe that it is very important to first consult with their families and therefore make a final decision based on shared opinion. One respondent who live with family believed her children are smarter than she is, which may reveal further insights regarding perceived self-concept and approach to ageing, that possibly may be linked with autonomy in process of decision making. According to Shawler et al. (2001) nursing home residents showed need for adaptability and predictability in decision making, although nursing facilities may contribute to gradual withdrawal pattern of decisional autonomy from other residents regardless of their ability to make decisions. However, in a longitudinal study of High & Rowles (1995) nursing home residents showed progressive health and cognitive ability decline, followed by decision making capacity parallel progressive loss.

In the category challenges, females in nursing facilities were not interested or even encouraged for potential challenges. They expressed no motivation for such endeavour. Possible facets that need to be considered may refer to lack of resources, challenges presented in self- determination, autonomy, adaptation, and acceptance (Bollig, Gjengedal, & Rosland, 2016).

While referring to living motivation, loneliness, missing and self-perception, the findings showed that women living in nursing homes have less motivation and desire for life than women living with their families. Lower motivation was often explained by absence of perceived sense in life while women living with families reported more motivation oriented toward different activities, and feel supported by family members. According to Altintas et al. (2018) higher levels of self-determined motivation was linked with adaptation to nursing home living and life satisfaction. According to Jansson et al. (2017) in institutional setting of nursing home, loneliness may have severe consequences and deserves more attention in research and practice, and by interventions development that alleviate residents loneliness, relevant improvements in SWB may be reached. However, talking about own feelings of loneliness was not easy for most nursing home residents, and such feelings vary in intensity and reference, from being alone, experiencing boredom, to not feeling at home, which is also supported by study of Plattner, Brandstötter, & Paal (2021). Women living with families reported that they do not feel lonely and that they do not feel lack of anything, while those who live in nursing homes reported the opposite. If they are ill, the only relief they can see is to die.

This study is conducted in only one nursing home (private institution, in which practices may differ from state institution), which limits generalization of the obtained results. In addition, the prior life events were not included in selection criteria (e.g. existence of trauma, family background, career success).

Cognition of relevant experience facets of elderly individuals in living arrangement of nursing homes and families within the framework of Bosnia and Herzegovina may be significant to take into account while considering improvement the medical services, and especially ageing care services. Moreover, studies exploring circumstances within nursing home settings may provide insights for perspectives of alleviating the social and psychological difficulties and pressures (Wang et al., 2022). For policies development in striving for prosperity support and improved life of quality in elderly individuals, opportunities for active life, learning, self-fulfilment, education are necessary, which may represent a basic step to reach an optimum health in ageing (Panday & Kumar, 2017).

Expressing gratitude and practicing kindness are, among variety of others, simple intentional activities which may lead to increasing happiness; which may

be significant to consider how to implement such practices in order to increase SWB in nursing home residents, by referring to features of individuals (e.g. their effort, motivation), and positive activities features (e.g. their variety, dosage), by reflecting mediating variables of positive thoughts, emotions, and behaviour, and need satisfaction (Lyubomirsky & Layous, 2013).

Future research may focus on investing health and medical resources within aim of prevention and health maintaining targeted to elderly population in nursing homes. According to Liu et al. (2019) in such striving it is significant to provide reachable sources of guidance, education, intervention in health behaviours of elderly, motivating them to correct unhealthy behavioural patterns, enable more focus on individuals living outside of city area, oldest elderly, female elderly, and especially those with lower educational levels.

Subjektivna dobrobit štićenica domova za njegu starijih i starijih udovica koje žive s porodicom

Perspektive iz Bosne i Hercegovine

Sažetak: Subjektivno blagostanje (SWB) sa svojim izazovima može imati različita značenja u različitim razvojnim prekretnicama. Osobito u kasnoj odrasloj dobi, perspektive o tome kako starije osobe percipiraju starost, bilo u pozitivnim ili nepovoljnim aspektima, mogu biti značajni prethodnici doživljenog zadovoljstva i sreće. Glavna svrha ovog istraživanja bila je kvalitativno istražiti SWB među štićenicama domova za starije i starijih osoba koje žive sa svojim porodicama (N = 12). Rezultati su pokazali razliku između onih koji su u ustanovama za njegu i onih koji žive s porodicom. Žene koje su štićenice domova za njegu starijih prijavile su percipirani niži životni smisao.

Ključne riječi: subjektivno blagostanje (SWB), dom za njegu starijih, porodica, starije osobe, žene

References:

- Age Wave, SunAmerica. Age Wave/SunAmerica Retirement Reset Study. Los Angeles, CA: Age Wave, SunAmerica, 2011.
- Altintas, E., Guerrien, A., Vivicorsi, B., Clément, E., & Vallerand, R. J. (2018). Leisure activities and motivational profiles in adaptation to nursing homes. *Canadian Journal on Aging/La Revue canadienne du vieillissement*, 37(3), 333-344.
- Beard, J. R., Officer, A., De Carvalho, I. A., Sadana, R., Pot, A. M., Michel, J. P., ... & Chatterji, S. (2016). The World report on ageing and health: a policy framework for healthy ageing. *The lancet*, 387(10033), 2145-2154.
- Bitzan, J. E., & Kruzich, J. M. (1990). Interpersonal relationships of nursing home residents. *The Gerontologist*, 30(3), 385-390.
- Bollig, G., Gjengedal, E., & Rosland, J. H. (2016). Nothing to complain about? Residents' and relatives' views on a "good life" and ethical challenges in nursing homes. *Nursing ethics*, 23(2), 142-153.

- Buedo Guirado, C., Rubio Rubio, L., Dumitrache Dumitrache, C. G., & Romero Coronado, J. (2019). Active aging program in nursing homes: Effects on psychological well-being and life satisfaction.
- Casey, A. N. S., Low, L. F., Jeon, Y. H., & Brodaty, H. (2016). Residents perceptions of friendship and positive social networks within a nursing home. *The Gerontologist*, 56(5), 855-867.
- Chen, Y., & Feeley, T. H. (2014). Social support, social strain, loneliness, and well-being among older adults: An analysis of the Health and Retirement Study. *Journal of Social and Personal Relationships*, 31(2), 141-161.
- Courtin, E., & Knapp, M. (2017). Social isolation, loneliness and health in old age: a scoping review. *Health & social care in the community*, 25(3), 799-812.
- De Neve, J. E., Diener, E., Tay, L., & Xuereb, C. (2013). The objective benefits of subjective well-being. *World happiness report*.
- Diener, E., Oishi, S., & Tay, L. (2018). Advances in subjective well-being research. *Nature Human Behaviour*, 2(4), 253-260.
- Gordon, A. L., Franklin, M., Bradshaw, L., Logan, P., Elliott, R., & Gladman, J. R. (2014). Health status of UK care home residents: a cohort study. *Age and ageing*, 43(1), 97-103.
- Hedayati, H. R., Hadi, N., Mostafavi, L., Akbarzadeh, A., & Montazeri, A. (2014). Quality of life among nursing home residents compared with the elderly at home. *Shiraz E-Medical Journal*, 15(4).
- High, D. M., & Rowles, G. D. (1995). Nursing home residents, families, and decision making: Toward an understanding of progressive surrogacy. *Journal of Aging Studies*, 9(2), 101-117.
- Jansson, A. H., Muurinen, S., Savikko, N., Soini, H., Suominen, M. M., Kautiainen, H., & Pitkälä, K. H. (2017). Loneliness in nursing homes and assisted living facilities: Prevalence, associated factors and prognosis. *Journal of Nursing Home Research*, 3, 43-49.
- Joo, C. L., Park, J. J., Kim, A., Park, N. L., Lim, J., & Park, H. S. (2019). Health behaviors and lifestyle patterns of elderly living alone in Korea. *Korean Journal of Family Practice*, 9(3), 247-253.
- Keyes, C. L. M., & Magyar-Moe, J. L. (2003). The measurement and utility of adult subjective well-being. In S. J. Lopez & C. R. Snyder (Eds.), *Positive psychological assessment: A handbook of models and measures* (pp. 411-425).
- Koropecj-Cox, T. (2002). Beyond Parental Status: Psychological Well-Being in Middle and Old Age. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 64, No. 4 (Nov., 2002), pp. 957-971.
- Liu, E., Feng, Y., Yue, Z., Zhang, Q., & Han, T. (2019). Differences in the health behaviors of elderly individuals and influencing factors: Evidence from the Chinese Longitudinal Healthy Longevity Survey. *The International Journal of Health Planning and Management*, 34(4), e1520-e1532.

- Lyubomirsky, S., & Layous, K. (2013). How do simple positive activities increase well-being?. *Current directions in psychological science*, 22(1), 57-62.
- Panday, R., & Kumar, P. (2017). Quality of life among elderly living in old age home: A brief overview. *Delhi psychiatry journal*, 20(2), 1-6.
- Pinquart, M. & Sörensen, S. (2001). Influences on Loneliness in Older Adults: A Meta Analysis. *Basic and Applied Social Psychology*, Vol. 23, 2001. Issue 4, pp. 245-266.
- Plattner, L., Brandstötter, C., & Paal, P. (2022). Einsamkeit im Pflegeheim–Erleben und Maßnahmen zur Verringerung: Eine Literaturübersicht. *Zeitschrift Fur Gerontologie Und Geriatrie*, 55(1), 5.
- Roh, M., & Weon, S. (2022). Living arrangement and life satisfaction of the elderly in South Korea. *Social Indicators Research*, 160(2-3), 717-734.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness Is Everything, or Is It? Explorations on the Meaning of Psychological Well- Being. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 57, No. 6, pp. 1069-1081.
- Shawler, C., Rowles, G. D., & High, D. M. (2001). Analysis of key decision-making incidents in the life of a nursing home resident. *The Gerontologist*, 41(5), 612-622.
- Siedlecki, K. L., Salthouse, T. A., Oishi, S., & Jeswani, S. (2014). The relationship between social support and subjective well-being across age. *Social indicators research*, 117, 561-576.
- Steptoe, A., Deaton, A., & Stone, A. A. (2015). Subjective wellbeing, health, and ageing. *The Lancet*, 385(9968), 640-648.
- Steptoe, A., Shankar, A., Demakakos, P., & Wardle, J. (2013). Social isolation, loneliness, and all- cause mortality in older men and women. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(15), 5797-5801.
- Van Malderen, L., Mets, T., & Gorus, E. (2013). Interventions to enhance the quality of life of older people in residential long-term care: A systematic review. *Ageing research reviews*, 12(1), 141-150.
- Wang, C., Zhang, F., Pan, C., Guo, S., Gong, X., & Yang, D. (2022). The Willingness of the Elderly to Choose Nursing Care: Evidence From in China. *FRONT PSYCHOL.* 2022; 13: 865276.
- Yoon, J. Y. (2018). Relationships among person-centered care, nursing home adjustment, and life satisfaction: a cross-sectional survey study. *International psychogeriatrics*, 30(10), 1519-1530.

Indira Husić¹

Amela Dautbegović²

Prevalencija anksioznosti, depresivnosti i stresa kod studenata i razlike u razini simptoma s obzirom na spol i dob

Sažetak: Cilj istraživanja bio je ispitati prevalenciju neprijatnih emocionalnih stanja kod studenata. U aprilu 2023. godine realizirano je online istraživanje, a učesnici su bili studenti javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini (N=170). Od mjernih instrumenata primijenjen je upitnik DASS-21 (The Depression, Anxiety and Stress Scale-21, Lovibond i Lovibond 1995) i sociodemografski upitnik, konstruisan za potrebe ovog istraživanja. Očekivano je da će kod studenata biti prisutna neprijatna emocionalna stanja poput anksioznosti, depresivnosti i stresa te da će postojati i izvjesne razlike u ispoljavanju simptoma s obzirom na spol i dob. Dobijeni nalazi su pokazali da se u kategoriji umjerenih, teških i izuzetno teških simptoma depresivnosti nalazi 34,3% ispitanika, zatim, umjerenu, tešku ili izuzetno tešku anksioznost osjeća 49,9% ispitanika, dok umjerene, teške i izuzetno teške simptome stresa ispoljava 38,2% ispitanika. Što se tiče spolnih i dobnih razlika, rezultati nam pokazuju da su studentice podložnije prevalenciji neprijatnih emocionalnih stanja, dok hipoteza koja se odnosila na dobne razlike nije potvrđena. Naime, prema nalazima ne postoje dobne razlike u ispoljavanju neprijatnih emocionalnih stanja. S obzirom na navedeno, smatramo da je neophodno podići svijest o značajnim rastućim problemima mentalnog zdravlja među studentima te ukazati na potrebu za preventivnim i intervencijskim programima na univerzitetima.

Ključne riječi: prevalencija neprijatnih emocionalnih stanja, anksioznost, stres, depresivnost

¹ Indira Husić, MA, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Nastavnički fakultet; e-mail: indira.husic@unmo.ba

² Amela Dautbegović, dr. sc., Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet; e-mail: amela.dautbegovic@ff.unsa.ba

Uvod

Svjetska zdravstvena organizacija je u planu za prevenciju, liječenje i prevladavanje poremećaja mentalnog zdravlja opisala mentalno zdravlje kao temelj ljudskog zdravlja (World Health Organization). Ipak, problemi mentalnog zdravlja su prvi uzrok invaliditeta i veliki javnozdravstveni problem širom svijeta zbog progresije bolesti i sve veće prevalencije (Wainberg i sar. 2017; GBD 2017). Naime, depresija, anksioznost i stres smatraju se važnim pokazateljima mentalnog zdravlja koji, ako se ne liječe, mogu negativno djelovati na pojedince (Teh i sar. 2015; Al-Naggar i Al-Naggar 2012).

Prema Američkom udruženju psihologa, anksioznost i depresija su emocionalne reakcije koje se manifestuju vrlo sličnim skupom simptoma uključujući poteškoće sa spavanjem, umor, napetost mišića, poteškoće u održavanju pažnje, razdražljivost i dr. Također, depresija je okarakterisana kao poremećaj koji uzrokuje težak teret u društvu i dovodi do oštećenja individualnog, društvenog, interpersonalnog i profesionalnog funkcioniranja (Hysenbegasi, Hass i Rowland 2005). Anksioznost je, s druge strane, pretjerano stanje uzbuđenosti kod kojeg je prisutan strah od onog što će se dogoditi zato što anticipiramo buduće događaje kao negativne za nas. Objekt koji je izvor te bojazni je nepoznat i prijatna dolazi od nas samih (Velki i Romstein 2015, DSM-5 2014, prema Dautbegović i sar. 2023). Također, anksioznost je nesvjesna reakcija na depresivne sklonosti koja se može pretvoriti u jak strah ili paniku. Nažalost, prijavljeno je i da anksiozni učenici pate od poteškoća u učenju i rješavanju problema. Psihički i fizički simptomi uključuju drhtavicu ruku i usana, suhoću u ustima, učestalo mokrenje i nemiran san (Ericson i Gardner 1992). Naposljetku, stres se definiše kao prijatna koja predstavlja izazov za našu dobrobit. Kada adaptivni kapacitet organizma ne funkcioniše u skladu sa zahtjevima okoline, dovodi do bioloških i psihičkih poremećaja (Cohen, Gianaros i Manuck 2016).

Većina problema s mentalnim zdravljem pojavljuje se u ranoj odrasloj dobi, ali mladi odrasli rijetko dobijaju podršku za svoje mentalno zdravlje (Sarokhani i sar. 2013). Studenti su jedinstvena grupa ljudi koji prolaze kroz intenzivan period života s puno izazova te su često izloženi različitim izvorima stresa. U akademskom kontekstu izvori stresa mogu biti različiti, ali najčešće su u pitanju prevelika opterećenja, zahtjevni zadaci te pritisak zbog rokova (Kumaraswamy 2013).

U svijetu se procjenjuje da 12-50% studenata ima barem jedan dijagnostički kriterij za jedan ili više mentalnih poremećaja (Bruffaerts i sar. 2018). Nažalost, studenti širom svijeta doživljavaju širok spektar stresora što doprinosi pogoršanju mentalnog zdravlja, te vodi ka smanjenoj produktivnosti, lošijoj kvaliteti života i invalidnosti (Kaur, Masaun i Bhatia 2013). Kumaraswamy (2013) navodi da su uzroci stresa u akademskom kontekstu: ispiti, akademska opterećenja, nedostatak slobodnog vremena, konkurencija, zabrinutost zbog neispunjavanja očekivanja roditelja, uspostavljanje novih ličnih odnosa i preseljenje. Također, pored navedenih simptoma, uzroci stresa su i biološki faktori kao što su starost i spol (Bangasser i sar. 2010), te finansijski teret (Kruisselbrink Flatt 2013).

Globalno, studije provedene na različitim uzorcima studenata dodiplomskih studija identifikovale su umjerenu do visoku prevalenciju depresije, anksioznosti i stresa u ovoj populaciji (Shamsuddin i sar. 2013; Singh i sar. 2017; Ramón-Arbués i sar. 2020). S obzirom da psihički problemi izazivaju sve veću zabrinutost, a rana dijagnoza i upravljanje psihičkim stresom dovode do boljeg upravljanja i ishoda kod pacijenata (Dixon i Kurpius 2008), neophodno je identifikovati one studente koji su u većem riziku od razvoja problema mentalnog zdravlja tokom studiranja. Kao što je navedeno, studenti se tokom studija mogu suočiti s potencijalnim stresorima kao što su finansijske poteškoće, akademsko preopterećenje, nadmetanje s vršnjacima, stalni pritisak za uspjehom i briga za budućnost. Ovi stresori mogu jako utjecati na akademski učinak, sposobnost studenata da napreduju, ali i na odluku da ostanu na univerzitetu. Također, mogu imati povećan rizik od depresije, anksioznosti, upotrebe supstanci, poremećaja ličnosti kao i drugih negativnih posljedica kasnije u životu. Svijest o izuzetno rastućim problemima mentalnog zdravlja kao i povezane, negativne posljedice koje nose sa sobom povećavaju potražnju za razmatranjem savjetodavnih usluga koje nudi stručno kvalifikovano i obučeno osoblje za studente (Hunt i Eisenberg 2010).

Spolne razlike u psihičkim poteškoćama dugo su bile u središtu relevantnih studija. Prethodna istraživanja pokazuju da općenito žene više pate od mentalnih problema nego muškarci, iz dva razloga. Prvo, fiziološke razlike između žena i muškaraca (kao što su genetička ranjivost, razina hormona i kortizola i sl.) mogu se odraziti emocionalno i bihevioralno (Hankin i Abramson 1999). Na primjer, žene i muškarci različito reaguju na stres kao posljedicu različite osjetljivosti na

dogadaje (Afifi 2007). Žene su osjetljivije na stres i bol od muškaraca, pa mogu doživjeti veću tugu i tjeskobu (Chaplin i sar. 2008).

Nadalje, samopoiimanje tradicionalne muškosti i ženstvenosti može utjecati na stavove i ponašanja prema životnim iskustvima. Muškost pokazuje osobine kao što su individualizam i asertivnost, dok se ženstvenost očituje u privrženosti, suosjećanju i osjetljivosti na tuđe potrebe (Gibson i sar. 2016). Propisana očekivanja rodne uloge pak dovode do diferencijalnih internaliziranih i eksternalizirajućih problema. Dokazano je da se žene češće bore s internaliziranim poremećajima kao što su depresija i anksioznost, dok muškarci više pokazuju eksternalizirane poremećaje poput zloupotrebe opojnih sredstava (Horwitz i White 1987; Seedat i sar. 2009; Rosenfield i Mouzon 2013, prema Wenjuan, Siqing i Xinqiao 2020), zloupotrebe alkohola (Vu i sar. 2019) i ovisnosti o internetu (Zhang i sar. 2018). Osim toga, žene imaju veću vjerojatnoću da razviju granični poremećaj osobnosti koji karakteriziraju nestabilne emocije (Keng i sar. 2019).

Također, i dobne razlike među studentima su bile predmet istraživanja prethodnih studija. Naime, prema nalazima istraživanja Shamsuddin i sar. (2013), stariji studenti ispoljavaju više razine anksioznosti, depresije i stresa. Prvenstveno, utvrdili su da studenti starije dobne skupine imaju višu razinu depresije. To je u skladu i s nalazima studije realizirane među turskim studentima. Naime, u toj su studiji studenti viših godina imali veće rezultate depresije u usporedbi s brućima, a kao objašnjenje se navodi da bi ta razlika mogla proizilaziti iz povećanja radnog opterećenja s višim godinama. Depresivni simptomi također mogu biti češći u ovoj starijoj skupini jer oni moguće više brinu o neizvjesnosti u budućnosti kako se približavaju diplomi i potrebi traženja posla i zaposlenja (Bostanci i sar. 2005).

Nadalje, nalazi istraživanja Shamsuddin i sar. (2013) pokazali su i to da studenti starije dobne skupine također doživljavaju višu razinu anksioznosti. Ovo nije u skladu s drugim studijama koje su izvijestile da stariji studenti imaju nižu razinu anksioznosti zbog boljeg upravljanja vremenom i manje fizičkih i psihičkih reakcija na akademski stres (Aysan i sar. 2001; Trueman i Hartley 1996).

Naposljetku, Shamsuddin i sar. (2013) utvrdili su da starija dobna skupina studenata ima i višu razinu stresa. Pretpostavlja se da se najveći stres javlja tokom kasnijih godina univerzitetskog obrazovanja, vjerojatno zbog zabrinutosti za budućnost koja raste svake godine i zbog straha od neuspjeha. Stres se može

pojaviti zbog povećanog opterećenja posla i ograničenog slobodnog vremena (Tangade i sar. 2011), posebno tokom završnih godina. Međutim, to nije u skladu s nalazima Bayrama i Bilgela (2008) koji su izvijestili da je među turskim učenicima mlađa dobna skupina postigla višu razinu stresa.

Uzimajući u obzir navedene teorijske spoznaje i rezultate dosadašnjih istraživanja prevalencije neprijatnih emocionalnih stanja kod studentske populacije u svijetu, željeli smo ispitati zastupljenost anksioznosti, depresije i stresa kod studenata u Bosni i Hercegovini te utvrditi dobne i spolne razlike u ispoljavanju simptoma. Također, u okviru ovog istraživanja prikupljeni su podaci o tome u kojoj mjeri je studentima dostupna psihološka podrška i pomoć, te da li su je spremni potražiti kada se suoče s poteškoćama u psihičkom funkcioniranju. Smatramo važnim istražiti prevalenciju neprijatnih emocionalnih stanja kod studenata, jer se mentalno zdravlje smatra vitalnim dijelom blagostanja. Također, mentalno zdravlje studenata smatra se i globalnim javnozdravstvenim problemom zbog visoke prevalencije problema mentalnog zdravlja (Stallman 2010). Razumijevanjem faktora koji utječu na mentalno zdravlje studenata pomaže se osmišljavanju i organiziranju pružanja odgovarajuće podrške studentima, kako bi se studenti što bolje mogli posvetiti ispunjavanju svojih akademskih zadataka.

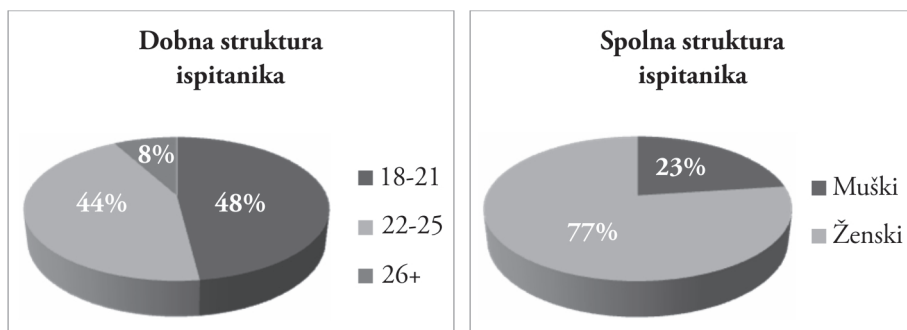
S obzirom na navedeno, ovo istraživanje je koncipirano s ciljem ispitivanja prevalencije neprijatnih emocionalnih stanja kod studentske populacije te utvrđivanja spolnih i dobnih razlika u ispoljavanju simptoma. Očekujemo da će studenti izvještavati o značajnom prisustvu anksioznih, depresivnih i stresnih simptoma, te da će studentice i stariji studenti biti podložniji ispoljavanju navedenih simptoma.

Metoda istraživanja

1. Ispitanici

Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku studenata javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini. Učestvovalo je 170 studenata ($N = 170$), pri tome $N = 131$ studentica i $N = 39$ studenata, prosječne dobi 22 godine ($M = 22$, $SD = 2,52$). U pitanju su studenti sa sljedećih visokoobrazovnih institucija: Nastavnički fakultet, Pravni fakultet i Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić” u

Mostaru, Filozofski fakultet i Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu, te Islamsko-pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici kao i Islamsko-pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću. Istraživanjem je obuhvaćeno svih pet godina studija (prvi i drugi ciklus studija). U nastavku je grafički prikaz spolne i dobne strukture ispitanika.

2. Instrumentarij

2.1. Skala DASS-21

Skala DASS (DASS; engl. *Depression, Anxiety and Stress Scale*; Lovibond i Lovibond 1995) razvijena je na nekliničkom uzorku adolescenata i odraslih ljudi. Sastoji se od 42 čestice te izvorno pokazuje trofaktorsku strukturu – sastoji se od subskala depresivnosti (primjer čestice: „Čini mi se da ne mogu osjetiti ništa pozitivno”), anksioznosti (primjer čestice: „Bojim se bez pravog razloga”) i stresa (primjer čestice: „Napet/a sam”), od kojih svaka sadrži 14 čestica. Ljestvica za procjenu sastoji se od 4 stupnja, pri čemu 1 znači „uopće se ne odnosi na mene”, dok 4 znači „u potpunosti se odnosi na mene”. Ukupan rezultat oblikuje se kao linearna kombinacija procjena po pojedinim subskalama. Ukupni mogući raspon na svakoj subskali kreće se od 14 do 56. Koeficijenti pouzdanosti za navedene subskale iznose: $\alpha = 0,71$ za subskalu depresivnosti, $\alpha = 0,79$ za subskalu anksioznosti te $\alpha = 0,81$ za subskalu stresa. U ovom istraživanju koristit će se skraćena verzija skale DASS-21, koja sadrži 21 česticu (po sedam za svaku subskalu), a koeficijenti pouzdanosti na našem uzorku iznose za subskalu depresivnost $\alpha = 0,88$, za subskalu anksioznost $\alpha = 0,86$ i za subskalu stres $\alpha = 0,87$.

2.2. Upitnik sociodemografskih obilježja

Podaci o osnovnim sociodemografskim obilježjima prikupljeni su upitnikom konstruisanim za potrebe ovog istraživanja. Odlučeno je da se u okviru istraživanja prikupe podaci o sljedećim sociodemografskim i akademskim obilježjima: spol, dob, univerzitet/fakultet, ciklus studija, studijski smjer, akademski uspjeh.

3. Postupak

Istraživanje je provedeno u aprilu 2023. godine online putem alata *Google forms*. Na početku upitnika prikazana je molba za učešće u istraživanju te kratak osvrt o cilju i svrsi istraživanja. Nakon toga su učesnici u formi upute dobili potrebne informacije o načinu ispunjavanja upitnika, ali i o anonimnosti i povjerljivosti podataka, tako što se navelo da će se dobiveni rezultati interpretirati samo na grupnoj razini i da će se koristiti u naučne svrhe. Također, na kraju upute se tražila saglasnost o dobrovoljnosti učešća u istraživanju s informacijom da učesnici mogu odustati u bilo kojem trenutku.

Rezultati

Da bismo ustanovili zastupljenost simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa kod studenata pomoću upitnika DASS-21 (Lovibond i Lovibond 1995), izračunali smo postotke studenata koji su u prve dvije kategorije, a koje se odnose na nepostojanje ili na vrlo mali nivo prisustva simptoma i postotke studenata koji se nalaze u kategorijama umjerenih, teških i izuzetno teških simptoma za varijable depresivnost, anksioznost i stres.

Tablica 1. Deskriptivni podaci za varijable depresivnost, anksioznost i stres

	M	SD	Rezultati studenata u kategoriji bez i sa malo simptoma	Rezultati studenata u kategoriji umjerenih simptoma	Rezultati studenata u kategoriji teških simptoma	Rezultati studenata u kategoriji izrazito teških simptoma
Depresivnost	5,80	5,02	65,9%	15,9%	7,1%	11,2%
Anksioznost	6,62	5,12	50,0%	12,9%	9,4%	27,6%
Stres	8,51	5,08	61,8%	11,8%	18,8%	7,6%

Iz tablice 1 možemo uočiti da je većina studenata čiji se rezultat nalazi u kategoriji bez ili sa malo simptoma, ali ne možemo zanemariti da određeni broj studenata ipak osjeća umjerene, teške ili jako teške simptome u sve tri kategorije. Naime, u kategoriji umjerenih, teških i izuzetno teških simptoma depresivnosti nalazi se čak 34,3% ispitanika, zatim, umjerenu, tešku ili izuzetno tešku anksioznost osjeća 49,9% ispitanika, što je zabrinjavajući rezultat. Naposljetku, ispitanici su nažalost izvještavali i o prisustvu umjerenih, teških i izuzetno teških simptoma stresa. Naime, čak 38,2% ispitanika izvještava da se nalazi u ovoj kategoriji.

Zatim smo ispitivali spolne i dobne razlike u ispoljavanju neprijatnih emocionalnih stanja kod studenata. Prije provjere spolnih i dobnih razlika u ispoljavanju depresivnih, anksioznih i stresnih simptoma provjerili smo da li nam rezultati na skali DASS-21 odstupaju od normalne raspodjele kako bismo provjerili preduvjete za korištenje parametrijskih statističkih analiza. Rezultati na Kolmogorov-Smirnov testu ($p < 0,05$) i rezultati zakrivljenosti i asimetričnosti pokazali su da odstupaju od normalne raspodjele, tako da smo za analizu podataka koristili neparametrijske statističke analize. Za ispitivanje spolnih razlika koristili smo Mann-Whitney test, dok smo za provjeru dobnih razlika koristili Kruskal-Wallis test.

Naš sljedeći zadatak odnosio se na ispitivanje spolnih razlika u prevalenciji neprijatnih emocionalnih stanja kod studentske populacije te smo je, kao što je navedeno, ispitali putem Mann-Whitney testa. Rezultati su prikazani na tablici br. 2.

Tablica 2. Mann-Whitney test

	Spol	N	M	SD	Mann-Whitney U	P
Depresija	Muški	39	4,84	5,52	1995,50	0,38
	Ženski	131	6,08	4,85		
Anksioznost	Muški	39	5,00	5,04	1839,50	0,08
	Ženski	131	7,10	5,07		
Stres	Muški	39	6,82	5,41	1834,50	0,007
	Ženski	131	9,02	4,89		
Ukupno		170				

Dobijeni podaci nam ukazuju da spolne razlike postoje, s obzirom da je $p < 0,05$. Daljim uvidom u deskriptivne podatke uočavamo da su studentice podložnije ispoljavanju depresivnih, anksioznih i stresnih simptoma u odnosu na studente, a što je u skladu s rezultatima dosadašnjih istraživanja provedenim na ovu temu (Kessler i sar. 2015; Ramón-Arbués i sar. 2020). Također, dobijeni podaci potvrđuju našu hipotezu kojom smo pretpostavili da će studentice u većoj mjeri izvještavati o ispoljavanju negativnih emocionalnih stanja u odnosu na ispitanike muškog spola.

Drugi zadatak se odnosio na ispitivanje dobnih razlika u prevalenciji negativnih emocionalnih stanja studenata. Kao što je navedeno, koristili smo Kruskal-Wallis test kako bismo ispitali razlike među dobnim skupinama. Rezultati su prikazani na tablici br. 3.

Tablica 3. Kruskal-Wallis test

	Dob	N	M	SD	Kruskal-Wallis	P
Depresija	18-21	83	6,01	5,17	3,001	0,22
	22-25	76	5,21	4,59		
	26 i više	11	8,27	6,24		
Anksioznost	18-21	83	7,28	5,41	5,10	0,078
	22-25	76	5,52	4,31		
	26 i više	11	9,18	6,64		
Stres	18-21	83	8,87	5,09	4,69	0,096
	22-25	76	7,69	4,73		
	26 i više	11	11,45	6,36		
Ukupno		170				

Dobijeni nalazi nam ukazuju da ne postoje dobne razlike u ispoljavanju negativnih emocionalnih stanja kod studenata s obzirom da je $p > 0,05$. Dakle, i mlađi i stariji studenti jednako su podložni ispoljavanju negativnih emocionalnih stanja. Također, dosadašnja istraživanja su izvještavala o nekonzistentnim rezultatima što se tiče dobnih razlika. Naime, neka navode da su mlađi studenti ipak ti koji su podložniji ispoljavanju neprijatnih emocionalnih stanja, s obzirom da nemaju iskustvo u studiranju (Eisenberg i sar. 2007b), dok s druge strane, postoje i nalazi ranijih istraživanja koji ukazuju da stariji studenti s vremenom postaju opterećeniji te da su podložniji ispoljavanju anksioznosti, depresivnosti i

stresa (Wyatt i sar. 2017).

Zatim smo željeli ispitati da li studenti imaju dostupnu psihološku podršku na fakultetima te da li su je spremni zatražiti. Naime, kako bismo ustanovili da li studenti imaju obezbijeđenu psihološku podršku na fakultetima, za početak smo postavili pitanja da li fakulteti nude psihološku podršku te da li su je studenti spremni koristiti ukoliko im je dostupna. Kako bismo dobili odgovore na postavljena pitanja uradili smo deskriptivnu analizu dobijenih podataka. Na pitanje „Da li Vaš fakultet nudi psihološko savjetovalište?“, od ukupno 170 studenata koji su učestvovali u istraživanju (N = 170), 89,4% studenata je odgovorilo da na fakultetu nemaju psihološko savjetovalište, dok je 10,6% studenata odgovorilo da im fakulteti nude psihološku podršku. Drugo pitanje se odnosilo na spremnost korištenja usluga psihološkog savjetovališta, tako da je pitanje glasilo „Da li biste koristili psihološku podršku da Vam je dostupna?“, pri čemu je 78,2% studenata odgovorilo da bi koristilo usluge psihološkog savjetovališta, dok se 21,8% studenata izjasnilo da ne bi tražili psihološku podršku (tablica br. 4).

Tablica 4. Psihološka savjetovališta na fakultetima

	N	Da	Ne
Da li Vaš fakultet nudi psihološko savjetovalište?	170	18	152
Da li biste koristili psihološku podršku da Vam je dostupna?	170	133	37

Nažalost, iz priloženog možemo uočiti da većini studenata psihološka pomoć nije dostupna, a spremni su je koristiti. Smatramo da se na ovome itekako treba raditi te podići svijest o potrebi, ali i značaju koji psihološka podrška ima za studente tokom studija. Naime, psiholozi savjetnici pomažu studentima da se prilagode promjenama ili da unesu promjene u svoj životni stil. Oni pomažu studentima u oblastima koje se odnose na ličnu dobrobit, međuljudske odnose, posao, rekreaciju, zdravlje i upravljanje krizama. Nažalost, većina studenata koji imaju psihički poremećaj ne dobija nikakve terapeutske ili savjetodavne usluge (Zivin i sar. 2009). Zaista, problemi mentalnog zdravlja studenata postaju sve

ozbiljniji i komplikovaniji te postoji realna potreba za savjetodavnim uslugama.

Diskusija

Cilj istraživanja bio je ispitati prevalenciju neprijatnih emocionalnih stanja kod studenata te utvrditi da li postoje dobne i spolne razlike u ispoljavanju simptoma anksioznosti, depresije i stresa. Također, željeli smo ispitati i to da li je studentima obezbijedena psihološka podrška na fakultetima i da li je koriste. Za ispitivanje neprijatnih emocionalnih stanja primijenjen je upitnik DASS-21 (Lovibond i Lovibond 1995). Važno je istaći da upitnik DASS-21 mjeri negativne emocionalne simptome te se ne koristi kao instrument za dijagnozu kliničkih poremećaja depresije, anksioznosti i poremećaja povezanih s traumom, nego za samoprocjenu nivoa prisutnosti tegoba povezanih s depresivnim, anksioznim i simptomima stresa.

Dobijeni podaci otkrivaju zabrinjavajuću prevalenciju depresivnih, anksioznih i stresnih simptoma kod studentske populacije (tablica br. 1) te činjenicu da većini studenata (tačnije 89,4% njih) psihološka podrška nije osigurana na fakultetima (tablica br. 4). Nažalost, rezultati korespondiraju s rezultatima dosadašnjih istraživanja koja su provedena na ovu temu. Naime, nalazi ranijih studija provedenih na različitim uzorcima studenata dodiplomskih studija pokazuju umjerenu do visoku prevalenciju depresije, anksioznosti i stresa u ovoj populaciji (Shamsuddin i sar. 2013; Singh, Goel, Sharma i Bakshi 2017; Ramón-Arbués i sar. 2020). Također, zabrinjavajuće rezultate su dobili Pereira i sar. (2020) u istraživanju koje je provedeno na preko 21.000 studenata u Velikoj Britaniji. Naime, nalazi njihove studije su pokazali da je 42,3% studenata iskusilo ozbiljne probleme s mentalnim zdravljem zbog čega su trebali profesionalnu pomoć, a jedan od pet studenata je imao dijagnozu mentalnog poremećaja i to najčešće anksioznosti i depresije.

Nakon što smo ustanovili prevalenciju neprijatnih emocionalnih stanja kod studenata, željeli smo provjeriti spolne i dobne razlike u ispoljavanju simptoma. Naime, pretpostavili smo da su studentice podložnije ispoljavanju neprijatnih emocionalnih stanja od studenata. Dobijeni nalazi su potvrdili hipotezu. Dakle, studentice su u sve tri kategorije pokazale veću prevalenciju simptoma depresije, anksioznosti i stresa u odnosu na studente. Dobijeni nalazi

su u skladu s prethodnim studijama koje su također prijavile veću prevalenciju depresije, anksioznosti i stresa među pripadnicama ženskog spola (Kessler i sar. 2015; Ramón-Arbués i sar. 2020). Kao što je navedeno u uvodnom dijelu, ranija istraživanja u kojima je utvrđeno da žene imaju višu razinu anksioznosti, depresivnosti i stresa objašnjavaju tu ranjivost biopsihosocijalnim faktorima kao što su društvene uloge i fiziološki status (Bangasser i sar. 2010; Dyrbye i sar. 2006; Zaid i sar. 2007; prema Shamsuddin i sar. 2013).

Sljedeći zadatak odnosio se na dobne razlike te smo pretpostavili da su stariji studenti podložniji ispoljavanju neprijatnih emocionalnih stanja za razliku od mlađih studenata. Rezultati dosadašnjih istraživanja nisu bili konzistentni po pitanju dobnih razlika u prevalenciji neprijatnih emocionalnih stanja. Naime, neke studije (Eisenberg i sar. 2007b) otkrivaju da stariji studenti imaju manje problema s mentalnim zdravljem od mlađih studenata. Naime, stariji studenti imaju nižu razinu anksioznosti zbog boljeg upravljanja vremenom i manje fizičkih i psihičkih reakcija na akademski stres (Aysan i sar. 2001; Trueman i Hartley 1996). S druge strane, pojedini istraživači smatraju da se stanje pogoršava tokom fakulteta (Wyatt i sar. 2017). Dobijeni nalazi našeg istraživanja nisu pokazali da postoje dobne razlike. Naime, nalazi ukazuju da su mlađi i stariji studenti podjednako skloni ispoljavanju neprijatnih emocionalnih stanja. Vjerujemo da nepostojanje dobnih razlika može biti upravo zbog toga što ne postoje edukacije i dostupnost stručne podrške, a koja bi im omogućavala da kroz studij usvoje određena znanja i vještine da se uspješnije nose sa stresom i drugim poteškoćama u psihološkoj prilagodbi u akademskom kontekstu.

S obzirom na dobijene nalaze, smatramo da je neophodno podići svijest o značajnim rastućim problemima mentalnog zdravlja među studentima te o povezanim negativnim posljedicama. Kao što smo već naveli u uvodnom dijelu, spomenuti problemi povećavaju zahtjev za razmatranjem usluga savjetovanja koje nudi stručno, kvalificirano i obučeno osoblje za univerzitetske studente (Hunt i Eisenberg 2010). Nažalost, psihički problemi studenata postaju sve ozbiljniji te postoji realna potreba za pružanjem preventivnih i intervencijskih programa na univerzitetima.

Nadalje, istraživači ističu da je prevencija iznimno bitna kako bi se reducirao broj mladih s ozbiljnim mentalnim problemima te kako bi se ograničile i smanjile mogućnosti nastanka ozbiljnih psihičkih poremećaja u kasnijoj dobi. Scholten i

saradnici (2017) smatraju da je, nažalost, u prvom planu još uvijek tretman, a ne prevencija anksioznosti kod adolescenata te da bi se to trebalo promijeniti. Prednost prevenciji pred ranim tretmanom daju i Burckhardt i saradnici (2017), ističući da je prevencija ekonomičnija te usmjerena na sprečavanje razvoja poremećaja. Također, navode da se kod polovice ljudi s anksioznošću i depresijom ti poremećaji javljaju prije 14. godine, dok ih čak 75% počinje prije 24. godine. Ovi poremećaji snažno djeluju na samog pojedinca i njegov cjelokupni život te se odražavaju i na porodični i poslovni život. Zbog svega navedenog, pravovremena prevencija postaje iznimno značajna (Burckhardt i sar. 2017; prema Pohižek 2018). Naime, tek mali broj djece i mladih primi pravovremenu pomoć za svoje mentalne probleme, zbog čega je što ranija prevencija izuzetno bitna (Skryabina i sar. 2016; Kösters i sar. 2012; prema Pohižek 2018). Werner-Seidler i saradnici (2017) ističu da se odgovarajućom prevencijom kod pojedinaca može odgoditi pojava simptoma određenog poremećaja ili čak spriječiti njegovo javljanje (Pohižek 2018).

Važno je spomenuti različite preventivne strategije koje pomažu studentima koji se bore s psihičkim problemima, a koje su stručnjaci tokom proteklih desetljeća razvili. Jedan takav preventivni program podrazumijeva da studenti dobiju informacije o potencijalnim problemima i načinima kako se nositi s njima. Takvi psihoedukativni programi također nude mogućnosti za grupnu raspravu kako bi studenti imali priliku razgovarati o svojim osobnim iskustvima, dobiti podršku ili ohrabrenje od drugih, ali i prepoznati da njihova osobna iskustva nisu jedinstvena, tj. da nisu jedini koji imaju psihičke tegobe. Drugi preventivni program omogućava studentima da razviju ponašanja suočavanja. Ovi programi obično naglašavaju postupke kao što su kognitivno restrukturiranje, opuštanje, svjesnost, rješavanje sukoba i učinkovita komunikacija (Dacre i Qualter 2012).

Naposljetku, promatrano iz zdravstvene perspektive, rano otkrivanje i prevencija problema mentalnog zdravlja među mladim osobama na univerzitetima je ključna. Naime, razumijevanje psihičkih tegoba kao što su simptomi depresije, anksioznosti i stresa, kao i svega što im je prethodilo ključno je za njihov akademski angažman, obrazovna postignuća i uspjeh u budućem razvoju karijere. Ovim istraživanjem se na određeni način želi i podići svijest o problemima mentalnog zdravlja s kojima se suočavaju studenti, ali i ukazati na potrebu razvijanja preventivnih i intervencijskih mjera u akademskom kontekstu,

a sve s ciljem zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja studenata.

Zaključak

Dobijeni nalazi ovog istraživanja ukazuju na značajnu prevalenciju simptoma depresije, anksioznosti i stresa u studentskoj populaciji. Također, ukazuju nam na spolne razlike u ispoljavanju anksioznosti, stresa i depresije, pri čemu su studentice podložnije doživljavanju ovih simptoma. Nadalje, rezultati nam nisu pokazali postojanje dobne razlike u ispoljavanju simptoma anksioznosti, depresije i stresa. Dakle, i mlađi i stariji studenti skloni su doživljavati navedene simptome podjednako. S obzirom da se mentalno zdravlje smatra vitalnim dijelom blagostanja, potrebno je osmisliti neke preventivne mjere za promoviranje psihičkog zdravlja studenata na univerzitetima kako bi se stvorilo bolje okruženje za učenje i nesmetano funkcionisanje. Vjerujemo da rezultati ove studije mogu biti od pomoći za osmišljavanje strategija za ranu identifikaciju poremećaja mentalnog zdravlja, kao i psihološke i druge intervencije koje vode ka promociji mentalnog zdravlja i dobrobiti u studentskoj populaciji.

Prevalence of Anxiety, Depression and Stress among Students and Differences in Symptom Levels with Respect to Gender and Age

Abstract: The aim of the research was to examine the prevalence of unpleasant emotional states among students. An online survey was conducted in the month of April, 2023, and the participants were students of public universities in Bosnia and Herzegovina (N=170). Among the measuring instruments used was the DASS-21 questionnaire (The Depression, Anxiety and Stress Scale-21, Lovibond and Lovibond 1995) and a sociodemographic questionnaire, constructed for the purposes of this research. It is expected that students will experience unpleasant emotional states such as anxiety, depression and stress, and that there will be certain differences in the manifestation of symptoms with regard to gender and age. The obtained findings showed that 34.3% of the subjects are in the category of moderate, severe and extremely severe depressive symptoms, then 49.9% of the subjects feel moderate, severe or extremely severe anxiety, while 38.2% of the subjects show moderate, severe and extremely severe symptoms of stress. As for gender and age differences, the results show that female students are more susceptible to the prevalence of unpleasant emotional states, while the hypothesis related to age differences was not confirmed. Namely, the findings indicate that there are no age differences in the manifestation of unpleasant emotional states. Considering the obtained findings, we believe that it is necessary to raise awareness about the significant growing problems of mental health among students and to highlight the need for preventive and intervention programs at universities.

Key words: prevalence of unpleasant emotional states, anxiety, stress, depression

Literatura

- Al-Naggar, R.A. Al-Naggar, D.H. 2012. Prevalence and Associated Factors of Emotional Disorder among Malaysian University Students. *Public Health*, 4,11.
- Afifi, M. 2007. Gender differences in mental health. *Singapore Med. J.* 48 (5), 385.
- Aysan, F., Thompson, D., Hamarat, E. 2001. Test anxiety, coping strategies, and perceived health in a group of high school students: a Turkish sample. *Journal of Genetic Psychology*, 162, 402–411.
- Brufaerts, R., Mortier, P., Kiekens, G., Auerbach, R. P., Cuijpers, P., Demyttenaere, K., Green, J. G., Nock, M. K., & Kessler, R. C. 2018. Mental health problems in college freshmen: Prevalence and academic functioning. *Journal of Affective Disorders*, 225(1), 97–103.
- Bangasser, D.A. Curtis, A.; Reyes, B.A.S. Bethea, T.T. Parastatidis, I. Ischiropoulos, H. van Bockstaele, E.J. Valentino, R.J. 2010. Sex differences in corticotropin-releasing factor receptor signaling and trafficking: Potential role in female vulnerability to stress-related psychopathology. *Mol. Psychiatry* 15, 877, 896–904.
- Bayram, N., Bilgel, N. 2008. The prevalence and socio-demographic correlations of depression, anxiety and stress among a group of university students. *Soc. Psychiatry Psychiatr. Epidemiol.* 43, 667–672.
- Bostanci M., Ozdel O., Oguzhanoglu N.K., Ozdel L., Ergin A., Ergin N., Atesci F., Karadag F. 2005. Depressive symptomatology among university students in Denizli, Turkey: prevalence and socio-demographic correlates. *Croat Med J.* 46(1): 96–100.
- Burckhardt, R., Manicavasagar, V., Batterham, P. J., Hadzi-Pavlovic, D., Shand, F. 2017. Acceptance and commitment therapy universal prevention program for adolescents: a feasibility study. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 11:27.
- Cohen S., Gianaros P.J., Manuck S.B. 2016. A Stage Model of Stress and Disease. *Perspect Psychol Sci.* 11(4):456-463.
- Chaplin, T.M., Hong, K., Bergquist, K., Sinha, R. 2008. Gender differences in response to emotional stress: an assessment across subjective, behavioral, and physiological domains and relations to alcohol craving. *Alcoholism*, 32 (7), 1242–1250.
- Dixon, S.K. Kurpius, S.E.R. 2008. Depression and College Stress Among University Undergraduates: Do Mattering and Self-Esteem Make a Difference? *J. Coll. Stud. Dev.* 49, 412–424.
- Dacre pool L, Qualter P. 2012. Improving emotional intelligence and emotional self-efficacy through a teaching intervention for university students. *Learn Individual Diff.* 22(3):306-312.
- Dautbegović, A., Marković, M., Dedić Bukvić, E., Brkić, M., Čolić, A., Smajić, A. 2023. *Od individualne do institucionalne odgovornosti: unapređenje kvalitete mentalnog zdravlja studenata i iskustva studiranja*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Eisenberg, D., Gollust, S. E., Golberstein, E., Hefner, J. L. 2007b. Prevalence and correlates of depression, anxiety, and suicidality among university students. *American Journal of Orthopsychiatry*, 77(4), 534–542.

- Ericson PM, Gardner JW. 1992. Two longitudinal studies of communication apprehension and its effects on college students' success. *Commun Q.* 40 (2):127-137.
- GBD. 2017. Disease and Injury Incidence and Prevalence Collaborators. Global, regional, and national incidence, prevalence, and years lived with disability for 354 diseases and injuries for 195 countries and territories, 1990–2017: A systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2017. *Lancet* 392, 1789–1858.
- Gibson, P.A., Baker, E.H., Milner, A.N. 2016. The role of sex, gender, and education on depressive symptoms among young adults in the United States. *J. Affect. Disord.* 189, 306–313.
- Hunt, J., Eisenberg, D. 2010. Mental health problems and help-seeking behavior among college students. *Journal of Adolescent Health*, 46(1), 3–10.
- Hankin, B.L., Abramson, L.Y. 1999. Development of gender differences in depression: description and possible explanations. *Ann. Med.* 31 (6), 372–379.
- Hysenbegasi A., Hass S.L., Rowland C.R. 2005. The impact of depression on the academic productivity of university students. *J Ment Health Policy Econ.* 8(3):145-151.
- Kumaraswamy, N. 2013. Academic stress, anxiety and depression among college students – A brief review. *Int. Rev. Soc. Sci. Hum.* 5, 135–143.
- Kruisselbrink Flatt, A. 2013. A Sufering Generation: Six Factors Contributing to the Mental Health Crisis in North American Higher Education. *Coll. Q.* 16, n1.
- Kessler, R.C., Sampson, N.A., Berglund, P., Gruber, M.J., Al-Hamzawi, A., Andrade, L., Bunting, B., Demyttenaere, K., Florescu, S., de Girolamo, G. 2015. Anxious and non-anxious major depressive disorder in the World Health Organization World Mental Health Surveys. *Epidemiol Psychiatry Sci.* 24, 210–226.
- Keng, S.L., Lee, Y., Drabu, S., Hong, R.Y., Chee, C.Y.I., Ho, C.S.H., Ho, R.C.M. 2019. Construct validity of the mclean screening instrument for borderline personality disorder in two Singaporean samples. *J. Pers. Disord.* 33 (4), 450–469.
- Kaur J., Masaun M., Bhatia M. 2013. Role of physiotherapy in mental health disorders. *Delhi Psychiatry J.* 16(2):404-408.
- Lovibond, P.F., Lovibond, S.H. 1995. The structure of negative emotional states: comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behav. Res. Ther.* 33, 335–343.
- Pohžek, I. 2018. *Simptomi anksioznosti kod adolescenata grada Zagreba i njihova prevencija*. Diplomski rad. Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet. Sveučilište u Zagrebu.
- Pereira, S., Early, N., Outar, L., Dimitrova, M., Walker, L., Dzikiti, C., Platt, C. 2020. "University student mental health survey 2020: A large scale study into the prevalence of student mental illness within UK universities". *The Insight Network and Dig-In*.
- Ramón-Arbués E., Gea-Caballero V., Granada-López J.M., Juárez-Vela R., Pellicer-García B., Antón-Solanas I. 2020. The Prevalence of Depression, Anxiety and Stress and Their Associated Factors in College Students. *Int J Environ Res Public Health*, 17:7001.
- Sarokhani, D., Delpisheh, A., Veisani, Y., Sarokhani, M.T., Manesh, R.E., Sayehmiri, K. 2013. Prevalence of Depression among University Students: A Systematic Review and Meta-Analysis Study. *Depress. Res. Treat.* 2013, 373857.

- Shamsuddin, K., Fadzil, F., Ismail, W.S.W., Shah, S.A., Omar, K.; Muhammad, N.A., Jaffar, A., Ismail, A., Mahadevan, R. 2013. Correlates of depression, anxiety and stress among Malaysian university students. *Asian J. Psychiatry*, 6, 318–323.
- Singh, M., Goel, N.K., Sharma, M.K., Bakshi, R.K. 2017. Prevalence of Depression, Anxiety and Stress among Students of Punjab University, *Chandigarh. Natl. J. Community Med.* 8, 6.
- Stallman H.M. 2010. Psychological distress in university students: a comparison with general population data. *Aust Psychol.* 45(4):249-257.
- Scholten, H., Malmberg, M., Lobel, A., Engels, R. C. M. E., Granic, I. 2016. A randomized controlled trial to test the effectiveness of an immersive 3D video game for anxiety prevention among adolescents. *PLoS One*, 11, 1.
- Tangade, P.S., Mathur, A., Gupta, R., Chaudhary, S. 2011. Assessment of stress level among dental school students: an Indian outlook. *Dental Research Journal*, 8 (2), 95–101.
- Teh, C.K., Ngo, C.W., Binti Zulkifli, R.A., Vellasamy, R., Suresh, K. 2015. Depression, Anxiety and Stress among Undergraduate Students: A Cross Sectional Study. *Open J. Epidemiol.* 5, 260–268.
- Trueman, M., Hartley, J., 1996. A comparison between the time-management skills and academic performance of mature and traditional-entry university students. *Higher Education*, 32, 199–215.
- Vu, H.M., Tran, T.T., Vu, G.T., Nguyen, C.T., Nguyen, C.M., Vu, L.G., Tran, T.H., Tran, B.X., Latkin, C.A., Ho, C.S., Ho, R. 2019. Alcohol use disorder among patients suffered from road collisions in a Vietnamese delta province. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 16 (13), 2423.
- World Health Organization. Mental Health Action Plan. 2013–2020. World Health Organization: Geneva, Switzerland, 2013; Available online: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/89966/9789241506021_eng.pdf;jsessionid=3C7CA0AF1F871585FF7EB0BCB0432D04?sequence=1
- Wainberg, M.L.; Scorza, P.; Shultz, J.M.; Helpman, L.; Mootz, J.J.; Johnson, K.A.; Neria, Y.; Bradford, J.-M.E.; Oquendo, M.A.; Arbuckle, M.R. 2017. Challenges and Opportunities in Global Mental Health: A Research-to-Practice Perspective. *Curr. Psychiatry Rep.* 19, 28.
- Wyatt, T. J., Oswalt, S. B., Ochoa, Y. 2017. Mental health and academic performance of first-year college students. *International Journal of Higher Education*, 6(2), 178–187.
- Wenjuan, G., Siqing, P., Xinqiao, L. 2020. Gender differences in depression, anxiety, and stress among college students: A longitudinal study from China. *Journal of Affective Disorders*, 263 292–300.
- Zivin, K., Eisenberg, D., Gollust, S.E., Golberstein, E. 2009. Persistence of mental health problems and needs in a college student population. *J. Affect. Disord.* 117 (3), 180–185.
- Zhang, M.W., Lim, R.B., Lee, C., Ho, R.C. 2018. Prevalence of internet addiction in medical students: a meta-analysis. *Acad. Psychiatry*, 42 (1), 88–93.

Emina Škorić¹

Komparativna analiza sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini i zemljama jugoistočne Evrope

Sažetak: Obrazovanje odraslih je danas priznato kao sastavni dio obrazovnog sistema. Uzimajući u obzir njegov značaj i relativno slabu zainteresiranost vlasti u Bosni i Hercegovini za unapređenje ove oblasti odlučili smo se provesti ovo istraživanje koje komparira prednosti i nedostatke rješenja u državama jugoistočne Evrope koje su bile dijelom bivše Jugoslavije (Crna Gora, Hrvatska, Sjeverna Makedonija, Slovenija, Srbija). U članku je prikazano stanje u zakonodavstvu, nadležnosti institucija, modeli finansiranja i status andragoške profesije. Krajnja namjera ovog rada je opisati kompleksnost sistema obrazovanja unutar Bosne i Hercegovine, te identifikirati uspješna rješenja razvijena u državama u okruženju. Osnovna korištena metoda je komparativna, uz pomoć koje se vršila usporedba sistema Bosne i Hercegovine i zemalja regiona. Tehnikom analize sadržaja izdvojeni su potrebni podaci iz relevantnih dokumenata. Članak se završava preporukama za unapređenje sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: sistem obrazovanja odraslih, zakoni o obrazovanju odraslih, decentralizacija, finansiranje obrazovanja odraslih, programi obrazovanja, andragoška profesija

¹ Emina Škorić, MA, Univerzitet u Sarajevu/University of Sarajevo, Fakultet političkih nauka/Faculty of Political Sciences; e-mail: emina13cekro@gmail.com

Uvod

Obrazovanje odraslih ima važnu ulogu u privikavanju čovjeka na promjene. Učenje je jedna od osobina ljudskog društva i sastavni dio njegovog postojanja od najranijih civilizacija do danas. Od svog postanka, pa do smrti, čovjek stalno uči unapređujući svoja znanja i vještine u okviru ličnog, građanskog, društvenog i profesionalnog razvoja i ta pojava se jednim imenom naziva cjeloživotno učenje. Prema *Memorandumu o cjeloživotnom učenju* Evropske komisije iz 2000. godine, cjeloživotno učenje se definira kao „sve vrste učenja tijekom odrasle dobi s ciljem unaprjeđenja znanja, vještina i kompetencija u okviru osobnog, građanskog, društvenog ili profesionalnog djelovanja pojedinca” (Vizek Vidović, Vlahović Štetić 2007: 284). Važnost cjeloživotnog učenja je naglašena i u dva ranija evropska dokumenta; prvi su *Preporuke Komiteta ministara državama članicama* Vijeća Evrope donesene 2001. godine, a drugi čine Zaključci Vijeća Evrope od 12. maja 2009. godine o strateškom okviru za evropsku saradnju u obrazovanju i obuci. Dokumenti naglašavaju važnost cjeloživotnog učenja, mobilnosti te promocije pravednosti, socijalne kohezije i aktivnog građanstva u obrazovanju (Ledić, Miočić, Turk 2016).

Koncept cjeloživotnog učenja razvio se u šezdesetim godinama prošlog stoljeća, kao odgovor na neusklađenost obrazovanja mladih i odraslih. U jednoj od definicija, obrazovanje odraslih se određuje kao vrste nestrukovnog obrazovanja kroz formalne, neformalne i informalne aktivnosti (Puljiz, Živčić 2009: 129). Kulić i Despotović (2005) navode kako samo planiranje i programiranje procesa obrazovanja odraslih podrazumijeva primjenu sistemskog pristupa koji je strukturiran iz sadržaja, ciljeva, organizacije, zadatka metode i na kraju – evaluacije. Obrazovanje odraslih dovodi do sticanja znanja i vještina koje koristimo u svakodnevnom i profesionalnom djelovanju, te tako doprinosi poboljšanju kvaliteta privatnog i društvenog života. U ovom radu primarno ćemo govoriti o obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini, poredeći ga sa Crnom Gorom, Hrvatskom, Sjevernom Makedonijom, Slovenijom i Srbijom. U radu ćemo predstaviti institucije nadležne za obrazovanje odraslih u svim navedenim zemljama.

U okviru istraživanja koristit ćemo se komparativnom analizom relevantnih izvještaja i zakonskih dokumenata iz ove oblasti. Obrazovanje

odraslih je višedimenzionalan proces koji se prilagođava potrebama pojedinaca i društva. Također, sam proces učenja odraslih je autentičan za svakog čovjeka posebno, jer svako ima sopstveni način usvajanja znanja i vještina. Obrazovna politika u zemljama jugoistočne Evrope u prošlosti je bila uglavnom orijentisana na obrazovanje mladih, ali se taj fokus danas proširuje, te zahvata i obrazovanje odraslih. Zbog ovoga se javlja potreba za adekvatnim institucijama, njihovim razvojem i reformom u skladu s potrebama pojedinca i društvene zajednice.

Metodološki okvir rada

Predmet ovog istraživanja jeste kompleksnost sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini. U okviru ovog istraživanja obradili smo dvije grupe ciljeva – naučne i društvene. Naučni ciljevi odnose se na usporedbu sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini te u zemljama regiona, koja treba pokazati da li postoje institucionalni kapaciteti u zemljama regiona koji bi bili primjenjivi u Bosni i Hercegovini. Društveni ciljevi ovog rada ogledaju se u prijedlozima za unapređenje ovog važnog sistema. U skladu sa postavljenim ciljevima formuliran je sistem hipoteza koji se sastojao od generalne hipoteze i posebnih hipoteza.

Hipoteze

Generalna hipoteza glasi: Decentralizacija sistema obrazovanja odraslih ima negativan utjecaj na kvalitet obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini.

Pomoćne hipoteze su navedene kako slijedi:

- Postojeći način finansiranja decentraliziranog sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini suočava se sa brojnim preprekama.
- Načini finansiranja institucija za obrazovanje odraslih u svim kompariranim zemljama nisu dovoljno održivi.
- Politike obrazovanja odraslih nekih od kompariranih zemalja primjenjive su u Bosni i Hercegovini.
- U zakonodavnom i institucionalnom smislu, područje obrazovanja odraslih nekih od kompariranih zemalja je u prednosti u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.
- Neke od kompariranih zemalja iziskuju zakonodavnu reformu za funkcionalniji sistem obrazovanja odraslih.

- Postoje razlike u statusu andragoške profesije i kadrova u zemljama regije.
- Zemlje regiona imaju raznovrsniju ponudu programa neformalnog obrazovanja odraslih u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.
- Članstvo u Evropskoj uniji direktno utječe na kvalitet obrazovanja odraslih.

Rezultati komparativne analize sistemâ obrazovanja odraslih

Finansiranje sistema institucionalnog obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini

U pogledu finansiranja obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini uočljive su tri grupe problema:

1. nedovoljna vidljivost sistema obrazovanja odraslih u statističkim izvještajima. Naime, u izvještajima Agencije za statistiku uočljiva su četiri nivoa obrazovanja u Bosni i Hercegovini, uz peti koji je predstavljen kao neraspoređena kategorija (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2020: 2)
2. razlika u troškovima između entiteta, odnosno različit procenat koji se izdvaja za ovu kategoriju na nivou svakog od entiteta (Isanović Hadžimerović et al. 2021: 47)
3. nedostatak strateškog koncepta u planiranju troškova za oblast obrazovanja odraslih, jer iz izvještaja koje smo analizirali nismo mogli naći stavku obrazovanja odraslih kao zasebnu
4. nepostojanje javnih poziva za nepovratna sredstva za finansiranje ove kategorije
5. nepreglednost ili nepotpuni nedostatak finansijskih izvještaja za proteklo vremensko razdoblje gdje nije prikazano ili nije moguće protumačiti koliki je iznos koji se uzima za određeno polje.

Sve navedeno govori o tome da je potrebna bolja i jasnija strategija u oblasti finansiranja obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini.

Načini finansiranja obrazovanja odraslih u zemljama regije jugoistočne Evrope

Sve zemlje regije u manjoj ili većoj mjeri finansiraju se iz istih izvora, ali je razlika u udjelu koji se izdvaja iz javnih sredstava, privatnog sektora ili od pojedinaca. U Bosni i Hercegovini obrazovanje odraslih se finansira iz prihoda poslodavaca, javnih prihoda, od strane samih učesnika, te pomoću različitih grantova i donacija. Prema podacima Agencije za statistiku, uvidamo da unutar budžeta ne postoji posebna kategorija koja se odnosi na finansiranje obrazovanja odraslih (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2020).

U Hrvatskoj je finansiranje obrazovanja odraslih propisano zakonima o obrazovanju odraslih (iz 2007. i 2021. godine) čime se reguliše da dio državnog budžeta bude namijenjen praćenju, unapređenju i razvoju obrazovanja odraslih. Većinom su izvori finansiranja državni budžet, EU fondovi te lokalne i regionalne institucije. Prema podacima Agencije za srednje strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih (ASOO), 18% obrazovanja odraslih se finansira od strane poslodavaca, 4% iz županijskih fondova, 61% se odnosi na samostalno finansiranje te 2% od strane Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta (Pavkov 2016: 4). Zbog nepostojanja precizne strategije finansiranja, neka rješenja su ponuđena u Zakonu o obrazovanju odraslih iz 2021. godine. U ovom Zakonu je definisano finansiranje putem vaučera, što bi trebalo rezultirati olakšicama za polaznike (Član 30, „Narodne novine”, br. 144/21).

Finansiranje obrazovanja odraslih u Crnoj Gori vrši se iz budžeta organizacije ili od novca samih polaznika. U Crnoj Gori ne postoje posebna sredstva namijenjena isključivo finansiranju obrazovanja odraslih. Postojeći sistem finansiranja negativno se reflektira na broj učesnika u programima obrazovanja, što je rezultat ekonomskog stanja ove zemlje. U Srbiji se obrazovanje odraslih finansira iz državnog budžeta, autonomnih pokrajina, lokalne samouprave te od samih polaznika. U Sjevernoj Makedoniji izvori finansiranja su isti kao i u prethodno navedenim zemljama. Institucije za obrazovanje odraslih u Sloveniji finansiraju se iz državnog budžeta, od lokalnih organizacija, poslodavaca i samih učesnika te pomoću grantova i donacija.

Primjetno je da u svim državama obuhvaćenim analizom veći udio finansiranja obrazovanja odraslih odnosi se na pojedince, što govori o manjku javnog interesa za ulaganjem u ovu oblast. Pored toga, finansiranje od strane polaznika djeluje na stopu učešća u obrazovanju odraslih, te se svaka od navedenih

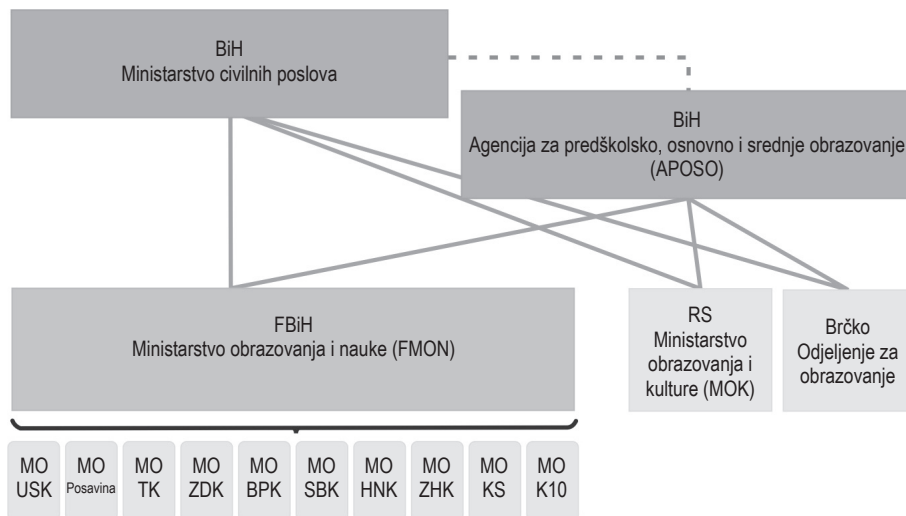
država suočava sa izazovom osiguranja održivog sistema finansiranja obrazovanja odraslih.

Mogućnost transferiranja rješenja iz regije u Bosnu i Hercegovinu

Na osnovu analize politika obrazovanja odraslih svake od kompariranih zemalja uviđamo da u svakoj postoji zakonodavni okvir kojim se reguliše obrazovanje odraslih, s tim da je on uspostavljen na različitim nivoima vlasti. Glavni nedostatak se uočava u prevelikoj usmjerenosti zakona na formalno obrazovanje i nepostojanju zakonskih odredbi u pogledu neformalnog obrazovanja. Postoje elementi obrazovnih politika država regije koji bi mogli biti primjenjivi i korisni za razvoj i unapređenje politike obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini, ali treba uzeti u obzir administrativno uređenje države i mogućnosti praktične provedbe tih rješenja. Zbog toga možemo reći da je treća pothipoteza odbačena. Administrativno uređenje države za sobom povlači i veliki broj faktora od kojih je jedan zakonska regulativa koja nije jednaka na nivou cijele države. Prvi korak ka primjeni bilo koje od politika kompariranih zemalja u Bosni i Hercegovini bio bi donošenje okvirnog zakona o obrazovanju odraslih na nivou cijele države.

Zakonodavna i institucionalna prednost država regiona u odnosu na Bosnu i Hercegovinu

U Bosni i Hercegovini se upravljanje institucijama vrši po dva modela u zavisnosti od toga da li institucije pripadaju jednom od entiteta ili distriktu, pa se tako u Republici Srpskoj i Brčko distriktu odvija po centralizovanom modelu, dok je u Federaciji Bosne i Hercegovine na snazi decentralizirani model zbog administrativnog uređenja ovog entiteta. Prema ovakvoj administrativnoj uspostavi, potpunu nadležnost u oblasti obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini imaju Republika Srpska, deset kantona Federacije Bosne i Hercegovine i Brčko distrikt. Na Shemi 1 je predstavljena institucionalna struktura upravljanja u sektoru obrazovanja u Bosni i Hercegovini.

Shema 1. Struktura upravljanja u sektoru obrazovanja u Bosni i Hercegovini (Isanović Hadžiomerović, Pfanzelt, Pfanzelt 2021)

Na državnom nivou, institucije relevantne za obrazovanje odraslih uključuju: Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Agenciju za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, Agenciju za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvalitete, Centar za informiranje i priznavanje dokumenata u oblasti visokog obrazovanja (Vijeće ministara Bosne i Hercegovine 2014: 6).

Ministarstvo civilnih poslova je institucija izvršne vlasti koja svoje aktivnosti provodi pomoću najvišeg savjetodavnog tijela za koordinacijske aktivnosti iz oblasti obrazovanja, a to je Konferencija ministara obrazovanja. Ministarstvo civilnih poslova odgovorno je za učešće Bosne i Hercegovine u međunarodnim programima i sporazumima kao što su PISA, Erasmus+ i sl., dok se direktno ne bavi pitanjima uređenja obrazovanja na nižim nivoima vlasti. Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (APOSO) provodi aktivnosti usmjerene uspostavi standarda znanja te ocjenjivanja postignutih rezultata, kao i razvoju nastavnih planova i programa iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja. Ona također prati kvalitet srednjeg stručnog obrazovanja koje uključuje i obrazovanje odraslih. Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvalitete utvrđuje kriterije za akreditaciju visokoškolskih ustanova.

Centar za informiranje i priznavanje dokumenata u oblasti visokog obrazovanja ima nadležnost za priznavanje visokoškolskih kvalifikacija u Bosni i Hercegovini po standardima Lisabonske konvencije.

Kao što smo već prethodno spomenuli, u Republici Srpskoj obrazovanjem se upravlja po centralizovanom modelu. Glavna institucija u ovom entitetu je Ministarstvo prosvjete, kulture i sporta Republike Srpske, čije su nadležnosti jasno definisane Zakonom o republičkoj upravi Republike Srpske. Na osnovu ovog zakona na teritoriji Republike Srpske oformljen je Zavod za obrazovanje odraslih, koji je ujedno i jedina institucija ove vrste u cijeloj Bosni i Hercegovini. Njegovi zadaci pripadaju oblasti razvoja programa obrazovanja odraslih, njihovog provođenja te praćenja, vrednovanja i uspostave kriterija za ocjenu kvaliteta programa.

U Brčko distriktu za obrazovanje odraslih nadležan je Odjel za obrazovanje Vlade Brčko distrikta, u čijem se sastavu nalazi Pedagoška institucija, koja provodi stručni nadzor i unapređenje odgojno-obrazovnih djelatnosti na nivou Brčko distrikta. Unutar Federacije je, kao što smo prethodno naveli, uspostavljen decentralizovani model u kojem nadležnost pripada svakom od deset kantona. Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke vrši aktivnosti administrativnog karaktera te aktivnosti propisane Zakonom o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave. Svaki od kantona ima svoje kantonalno/županijsko ministarstvo obrazovanja u čijoj su nadležnosti sva pitanja uređenja obrazovanja odraslih.

U Hrvatskoj je sistem obrazovanja odraslih uređen po centralizovanom modelu. Ministarstvo znanosti i obrazovanja provodi aktivnosti upravnog i inspekcijskog karaktera nad ustanovama koje provode obrazovanje odraslih. Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih (ASOO) odgovorna je za definisanje metodologije donošenja obrazovnih programa, ocjenu ispunjenosti uslova obrazovnih ustanova, uspostavu sistema upravljanja kvalitetom, donošenje programa obrazovanja odraslih, te drugih stručnih i kurikulumskih pitanja. Posebno praćenje i razvoj sistema obrazovanja odraslih u Hrvatskoj provodi savjetodavno tijelo koje imenuje ministar radi „osiguranja horizontalne koordinacije između ključnih dionika sustava obrazovanja odraslih” (Član 32. „Narodne novine”, br. 144/21). U radu savjetodavnog tijela, pored predstavnika Ministarstva znanosti i obrazovanja te Agencije za strukovno obrazovanje i

obrazovanje odraslih učestvuju predstavnici Hrvatske gospodarske komore, Hrvatskog zavoda za zapošljavanje te Hrvatske obrtničke komore.

Crna Gora ima centralizovan model uređenja obrazovanja odraslih i ono je dio jedinstvenog obrazovnog sistema. Glavno tijelo u Crnoj Gori nadležno za implementaciju, razvoj i unapređenje obrazovne politike je Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija. Druge važne institucije su: Centar za stručno obrazovanje, čiji je zadatak realizacija aktivnosti namijenjenih razvoju oblasti obrazovanja odraslih, te Zavod za školstvo i Ispitni centar. Zavod radi na promociji i razvoju obrazovanja odraslih, dok je Ispitni centar zadužen za provjeru i ocjenjivanje vještina odraslih u cilju sticanja stručnih kvalifikacija. Na osnovu Zakona iz 2011. godine u Crnoj Gori su oformljeni Nacionalni savjet za obrazovanje (sačinjen od predstavnika javnog i civilnog sektora) i Savjet za kvalifikacije. Na području Crne Gore ne postoji naučno-istraživačka institucija koja se bavi isključivo obrazovanjem odraslih.

Glavnu ulogu u razvoju i sprovođenju politika obrazovanja odraslih u Srbiji ima Ministarstvo prosvjete, nauke i tehnološkog razvoja. Od strane Vlade Republike Srbije uspostavljena su dva tijela: Nacionalni savjet i Savjet za stručno obrazovanje i obrazovanje odraslih čiji su zadaci nadzor i praćenje te koordinacija obrazovanja (Član 12 „Sl. glasnik RS”, br. 88/2017, 73/2018, 27/2018 – dr. zakon, 67/2019, 6/2020 – dr. zakoni, 11/2021). Važnu ulogu također imaju i Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja te Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja.

Na području Sjeverne Makedonije nalazi se nacionalni institut za razvoj i obrazovanje pod nazivom Institut za razvoj zajednice.² Njegov rad je usmjeren ka obrazovanju odraslih i promociji cjeloživotnog učenja. Tu su još Mreža cjeloživotnog učenja i Centar za obrazovanje odraslih sa sjedištem u Skoplju. Mreža predstavlja skup pružalaca usluga iz oblasti obrazovanja odraslih, dok je Centar oformila Vlada Sjeverne Makedonije sa ciljem promocije, unapređenja obrazovanja odraslih i razvoja bolje društvene zajednice. Osim pomenutih, relevantne institucije za obrazovanje odraslih u Sjevernoj Makedoniji su: Ministarstvo za obrazovanje i nauku, Ministarstvo rada i socijalne politike, privrede i lokalne samouprave, sindikati, udruženja jedinica lokalne samouprave, univerziteti, državni zavod za statistiku, pružaoci usluga obrazovanja odraslih

² <https://cdi.mk/>

te međunarodne institucije i organizacije u oblasti obrazovanja i nevladine organizacije.

Sistem obrazovanja odraslih u Sloveniji čine Ministarstvo obrazovanja, nauke i sporta, univerziteti, centri namijenjeni obrazovanju odraslih u preduzećima te osnovne i srednje škole. Veoma važnu ulogu zauzimaju Gospodarska komora Slovenije, Andragoški centar Slovenije te *ljudske univerze* (narodni univerziteti).³ Razvoju obrazovanja odraslih također doprinose i nevladine organizacije, sindikati, vjerske, političke, kao i veliki broj organizacija čije su aktivnosti usmjerene neformalnim oblicima obrazovanja.

Na osnovu obavljene analize, može se reći da se prednost država regije u odnosu na Bosnu i Hercegovinu ogleda u postojanju centralizovanog institucionalnog modela, postojanju državnog zakona o obrazovanju odraslih te nacionalnog kvalifikacijskog okvira.

Potreba za zakonodavnom reformom u oblasti obrazovanja odraslih

Prvi važan korak u uspostavljanju zakonske regulative u obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini desio se 2009. godine usvajanjem Zakona o obrazovanju odraslih u Republici Srpskoj, koji je dvanaest godina kasnije zamijenjen potpuno novim. U Federaciji Bosne i Hercegovine ne postoji entitetski zakon o obrazovanju odraslih, ali je svaki kanton u periodu od 2013. do 2019. godine donio svoj zakon. U Brčko distriktu obrazovanje odraslih je regulisano Zakonom o obrazovanju odraslih donesenim 2018. godine.

Obrazovanje odraslih u Hrvatskoj regulisano je dokumentima koji se indirektno i direktno tiču ove djelatnosti. U prvu grupu dokumenata spadaju: Zakon o strukovnom obrazovanju iz 2009. godine, Zakon o Hrvatskom kvalifikacionom okviru iz 2013. godine, Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije iz 2014. godine, Strategija o razvoju Republike Hrvatske, Plan razvoja sustava odgoja i obrazovanja za period 2005. – 2010, Zakon o radu te Zakon o državnoj potpori za obrazovanje i izobrazbu. Zakoni koji se direktno odnose na obrazovanje odraslih jesu Zakon o obrazovanju odraslih (iz 2007. i 2021. godine) te Zakon o pučkim otvorenim učilištima. Podzakonski akti u ovoj oblasti uključuju: Pravilnik o evidencijama u obrazovanju odraslih, Pravilnik o javnim

³ <https://www.zlus.si/o-nas/>

ispravama u obrazovanju odraslih, Pravilnik o sadržaju, obliku te načinu vođenja i čuvanja andragoške dokumentacije, Pravilnik o standardima i normativima te načinu i postupku utvrđivanja ispunjenosti uvjeta u ustanovama za obrazovanje odraslih.⁴

Ključni dokumenti na osnovu kojih se razvija obrazovanje odraslih u Crnoj Gori su: Strategija obrazovanja odraslih za period od 2015. do 2025. godine, prema kojoj je potrebno: „unapređivanje postupaka priznavanja neformalno i informalno stečenih znanja i vještina, provjera za sticanje nacionalnih stručnih kvalifikacija i ključnih vještina, vođenje andragoške evidencije i dokumentacije, andragoško osposobljavanje i licenciranje nastavnog kadra” (Ministarstvo prosvjete 2014: 16). Dokumenti koji su u prethodnom periodu regulisali oblast obrazovanja odraslih uključuju: Strategiju razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori za period 2015–2020. godine, Strategiju za cjeloživotno poduzetničko učenje za period 2014–2018. godine, Nacionalnu strategiju zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa za period 2016–2020. godine te Plan obrazovanja odraslih za period 2015–2019. godine.

Dokumenti koji se tiču obrazovanja odraslih u Srbiji uključuju: Strateške pravce razvoja obrazovanja odraslih iz 2001. godine, koji su bili uvertira za nastanak Akcionog plana za sprovođenje strategije razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji za period 2009–2010. godine. Godine 2006. usvojena je Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji. Sljedeća važna strategija je ona iz 2012. – Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine. Zakon o obrazovanju odraslih donesen je 2013. godine. Osim navedenih zakona i strategija važni su i pravilnici: Pravilnik o bližim uslovima u pogledu programa, kadra, prostora, opreme i nastavnih sredstava za sticanje statusa javno priznatog organizatora aktivnosti obrazovanja odraslih (iz 2013. i 2015. godine), Pravilnik o nastavnom planu i programu osnovnog obrazovanja odraslih iz 2013. godine, Pravilnik o vrsti, nazivu i sadržaju obrazaca i načinu vođenja evidencija i nazivu, sadržaju i izgledu obrazaca javnih isprava i uverenja u obrazovanju odraslih (iz 2015. godine).

Dokumenti kojima je regulisano obrazovanje odraslih u Sjevernoj Makedoniji su: Zakon o obrazovanju odraslih iz 2008. godine, Zakon o otvorenim građanskim univerzitetima za cjeloživotno učenje (bivši radnički univerziteti)

⁴ Izvor: <http://asoo.hr>

iz 2011. godine, Strategija obrazovanja odraslih za period 2010–2015. godine, Konceptni dokument o osnovnom obrazovanju odraslih 2015. godine i Koncept o neformalnom obrazovanju i informalnom učenju u Sjevernoj Makedoniji 2015. godine.

Dokumenti koji uređuju obrazovanje odraslih u Sloveniji su: Zakon o obrazovanju odraslih Republike Slovenije, Rezolucija o Nacionalnom programu obrazovanja odraslih Republike Slovenije za period 2013–2020, Zakon o organizaciji i finansiranju obrazovanja i osposobljavanja iz 2003. godine, Zakon o strukovnom i stručnom obrazovanju iz 2006. godine i Zakon o visokom obrazovanju iz 2006. godine. Slovenija djeluje na priznavanju i certificiranju neformalno stečenih znanja, kompetencija i vještina, što predstavlja veliki izazov za ovu državu (Čekro 2023).

U Bosni i Hercegovini zakonski okviri postoje, ali je problem u njihovoj implementaciji. Iz analize je primjetno da su zakoni u nekim državama doneseni prije više od 15 godina, što otvara prostor za njihovu ozbiljnu reviziju i usklađivanje sa aktuelnim evropskim trendovima u obrazovanju odraslih. Pored toga, zakoni o obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini su također bili podložni izmjenama – u nekim kantonima su donesene izmjene zakona, dok su u drugim doneseni sasvim novi zakoni. Sve to upućuje na zaključak da obrazovanje odraslih na prostoru regije jugoistočne Evrope, a naročito u Bosni i Hercegovini još uvijek traga za adekvatnim zakonskim okvirom koji će ići ukorak sa evropskim i svjetskim trendovima.

Profesionalne asocijacije i andragoški kadrovi

Za sticanje potpunije slike o institucionaliziranom obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini u odnosu na zemlje regije važno je spomenuti status andragoške profesije. Naime, u Bosni i Hercegovini se andragogija izučava jednim dijelom u sklopu pedagoških ili političkih nauka, jer samostalni studij andragogije nije pokrenut. Najveći napor za njegov razvoj ulaže Univerzitet u Sarajevu, no za realizaciju ovog koraka potrebno je ispuniti više uslova, među kojima su najizraženiji oni kadrovske prirode (Isanović Hadžiomerović 2023). Zbog nedostatka adekvatnih programa i nezrelog razumijevanja andragoške profesije od strane donosilaca odluka nije omogućeno adekvatno stručno obrazovanje nastavnika u oblasti obrazovanja odraslih, no važno je napomenuti da su se u

posljednjem periodu ipak desili značajni pomaci provedbom programa Osnovne andragoške obuke, javno važećeg u sedam administrativnih jedinica.⁵ Za razvoj svijesti o važnosti andragogije znatan doprinos daje časopis *Obrazovanje odraslih* koji omogućava prostor autorima da objave radove iz ove društveno veoma važne oblasti. Međutim, nivo profesionalizacije u području andragogije u Bosni i Hercegovini daleko je od potrebnog (Mavrak 2018). U Hrvatskoj također nije postojao studij andragogije, što se nastoji riješiti uspostavljanjem studijskog programa andragogije na Filozofskom fakultetu u Rijeci.⁶ U strukovnom smislu važno je spomenuti Hrvatsko andragoško društvo i Zajednicu ustanova za obrazovanje odraslih. Hrvatsko andragoško društvo predstavlja zajednicu stručnjaka iz oblasti obrazovanja odraslih, čiji je glavni fokus na unapređenju formalnog i neformalnog oblika obrazovanja, te afirmiranje andragoške profesije. Zajednica ustanova za obrazovanje odraslih je institucija čiji je glavni cilj povezivanje ustanova kako na nivou Hrvatske, tako i šire.

U Crnoj Gori je 2006. godine usvojen Program andragoškog osposobljavanja nastavnog kadra, a način i postupak osposobljavanja preciziran je Zakonom o obrazovanju odraslih Crne Gore. U Srbiji je 2010. godine osnovano Društvo andragoga Srbije, koje je donijelo Kodeks profesionalne etike andragoga Srbije. U ovom dokumentu se navodi da on promovira: „lojalnost i posvećenost svojoj profesiji, svesnost o socijalnoj dimenziji obrazovanja i učenja odraslih i efektima koje ima na razvoj društva, spremnost na preuzimanje odgovornosti za dalji razvoj i unapređenje svoje profesije i sektora u kojem radi, odgovornost u pogledu efekata koje proces učenja ima na razvoj pojedinca, pouzdanost, doslednost, poverenje, empatiju i uvažavanje različitosti u odnosu s klijentima i kolegama, otvorenost i spremnost na promenu, kreiranje novih rešenja i zainteresovanost za sopstveni profesionalni razvoj, samokritičnost, vrednovanje i preispitivanje sopstvene profesionalne prakse, samopouzdanost i kreativnost u korišćenju različitih andragoških metoda i tehnika rada, praćenje razvojnih tendencija u toj oblasti i njihovo selektivno i kritičko preuzimanje i primenu” (Društvo andragoga Srbije 2011: 2).⁷ Andragoški centar Slovenije predstavlja glavnu profesionalnu

⁵ Unsko-sanski kanton, Brčko Distrikt, Zapadnohercegovački kanton, Bosansko-podrinjski kanton Goražde, Kanton Sarajevo, Tuzlanski kanton i Zeničko-dobojski kanton.

⁶ <https://kisobran.uniri.hr/2022/03/21/završen-je-projekt-kafk-a-na-filozofskom-fakultetu-u-rijeci/>

⁷ <https://andragog.org/wp-content/uploads/2018/06/kodeks-profesionalne-etike-andragoga-srbije.pdf>

organizaciju u oblasti obrazovanja odraslih u toj državi. Poput Srbije, i u Sloveniji postoji studij andragogije na kojem se obrazuju andragoški kadrovi za rad u različitim profesionalnim domenama.

Ponuda programa obrazovanja odraslih

Ponuda programa obrazovanja odraslih sagledava se kroz formalne i neformalne programe. Formalni programi uključuju: osnovno obrazovanje odraslih, srednje obrazovanje; sticanje prve kvalifikacije, dokvalifikacija i prekvalifikacija te programe osposobljavanja. Neformalni programi se nude u različitim oblicima; kroz kraće ili duže obuke, seminare, radionice, predavanja i sl.

Neformalno obrazovanje je važna komponenta obrazovanja odraslih čija se uloga ogleda u omogućavanju sticanja kompetencija za rad u praksi. Naime, formalno obrazovanje većim dijelom slijedi teorijski pristup zanemarujući praktični dio. Primjer za ovo su društvene nauke, gdje su neformalni oblici obrazovanja u vidu seminara ili radionica ponekad jedini oblik sticanja kompetencija za rad u praksi. Sličan slučaj je sa kursovima jezika i informacijskih tehnologija koji su danas potrebni na tržištu rada, a većinom se stiču također kroz neformalne oblike obrazovanja. Da bi obrazovanje bilo kvalitetno, potrebna je međusobna usklađenost i komplementarnost formalnog i neformalnog oblika obrazovanja. Neformalno obrazovanje u Bosni i Hercegovini suočava se sa problemom nedovoljne priznatosti, nedostatkom finansiranja i validiranjem kompetencija stečenih kroz neformalno obrazovanje. Ovo se nastoji premostiti zakonskim odredbama o javno važećim programima i upisom ponuđača u registar organizatora obrazovanja odraslih, koji se formira pri nadležnim ministarstvima.

U Hrvatskoj je neformalno obrazovanje priznato još Zakonom o obrazovanju odraslih iz 2007. godine, ali ne postoji poseban zakon koji ga zasebno reguliše. Glavni problem glede neformalnog obrazovanja u Crnoj Gori jeste regionalna neujednačenost ponude, nepostojanje standarda niti kontrole kvaliteta kada je riječ o obukama, seminarima, radionicama i programima koje realizuje NVO i poslovni sektor (Bošković et al. 2018: 11). Programi neformalnog obrazovanja u Srbiji obuhvataju: program rada u struci, program preduzetništva i rukovođenja, program iz poznavanja nauke i tehnologije, programe obuke za rad na računaru, programe stranih jezika, programe zaštite okoline i ekologije, programe razvoja i očuvanja bezbjednih i zdravih uslova rada, programe kreativnog i umetničkog izražavanja, programe sticanja ili dopunjavanja drugih znanja,

vještina, sposobnosti i stavova te programe koji nastaju u skladu sa zahtjevima i potrebama tržišta rada („Sl. glasnik RS”, br. 55/2013, 88/2017 – dr. zakon, 24/2018 – dr. zakon i 6/2020). Srbija, kao ni prethodno spomenute države, nema poseban zakon kojim je regulisano neformalno obrazovanje.

Članstvo u Evropskoj uniji i kvalitet obrazovanja odraslih

Na osnovu provedene analize vidljivo je da Evropska unija može omogućiti finansijsku podršku, no ona nema direktan uticaj na kvalitet obrazovanja zato što to zavisi od same zemlje, njenih razvojnih prioriteta, zakonodavstva, institucija i niza drugih faktora koji su pitanje unutrašnjeg uređenja država. Primjer za ovo su Hrvatska i Slovenija koje jesu članice Evropske unije, no i dalje se suočavaju sa problemima na području obrazovanja odraslih na koje članstvo u Evropskoj uniji nema direktan uticaj.

Decentraliziranost sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini

Administrativno uređenje Bosne i Hercegovine negativno se odražava na upravljanje sistemom obrazovanja odraslih, što dovodi do toga da se pojedini dijelovi države brže razvijaju u odnosu na cjelinu. To potvrđuje činjenica da su zakoni o obrazovanju odraslih u državi doneseni u rasponu od deset godina. Zakon o obrazovanju odraslih u Republici Srpskoj donesen je 2009. godine, dok su u ostalim administrativnim jedinicama donošeni u različitim vremenskim intervalima, sa posljednjim Zakonom o obrazovanju odraslih u Posavskom kantonu iz 2019. godine. Situaciju usložnjava i ekonomski status zemlje koji uzrokuje veliki broj nezaposlenih osoba, što se negativno reflektira na stopu učešća odraslih u programima koje moraju sami finansirati.

Na osnovu svega prethodno elaboriranog i sagledavanja obrazovnog sistema odraslih u Bosni i Hercegovini sa zakonskog i institucionalnog aspekta zaključujemo da decentralizacija sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini ima niz negativnih posljedica. Među njima su: dugačak vremenski interval donošenja zakona u svim administrativnim jedinicama te posljedična neusklađenost među njima, nedostatak jedinstvenog kvalifikacionog okvira u Bosni i Hercegovini, nedostatak strateškog okvira finansiranja obrazovanja odraslih, nepostojanje potpunog registra organizacija za obrazovanje odraslih na nivou države, te nerazvijene procedure priznavanja informalno i neformalno

stečenih kompetencija. Sve ovo dovodi do neujednačenosti pristupa unutar države, što se odražava na status obrazovanja odraslih, osiguranje kvaliteta i stopu učešća u obrazovnim programima.

Zaključak i preporuke

Na osnovu provedenog istraživanja možemo zaključiti da se kompleksnost sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini ogleda u decentralizaciji i nedostatku institucija direktno nadležnih za ovu oblast na nivou države. Obrazovne politike kompariranih zemalja regije pokazuju određene prednosti, ali rješenja u njima nisu direktno transferabilna na Bosnu i Hercegovinu zbog njenog specifičnog administrativnog uređenja. Razlika među zemljama je vidljiva najviše u zakonodavnom smislu; komparirane zemlje regiona imaju zakone o obrazovanju odraslih na državnom nivou, dok u Bosni i Hercegovini još uvijek nije donesen okvirni zakon o obrazovanju odraslih. U svim analiziranim zemljama zastupljeni su formalni i neformalni oblik obrazovanja, pri čemu je neformalno obrazovanje relativno nedovoljno afirmisano.

Među kompariranim zemljama odstupa Slovenija po svojoj raznovrsnijoj ponudi programa obrazovanja odraslih, te je zajedno sa Srbijom u prednosti i na polju razvoja andragoške profesije. Na kraju, sve nedostatke decentraliziranog obrazovnog sistema koje vidimo na primjeru Bosne i Hercegovine možemo sumirati kroz nepostojanje adekvatne strategije finansiranja, nepostojanje okvirnog zakona, nepotpun registar formalnih i neformalnih organizacija za izvođenje obrazovnog programa te nepriznavanje prethodnog obrazovanja kandidatima koji prolaze obuke obrazovanja odraslih.

Iz dobivenih rezultata istraživanja moguće je izvesti prijedloge za poboljšanje sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini. To uključuje:

- unapređenje zakonske regulative iz oblasti obrazovanja u administrativnim jedinicama kako bi se što bolje uskladile s *Principima i standardima obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini*
- uspostavu jedinstvenog kvalifikacionog okvira na nivou Bosne i Hercegovine
- promociju obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini, kako bi se građani zainteresovali za učešće u programima

- omogućavanje više besplatnih programa za polaznike, kako bi bili dostupni osobama slabijeg socio-ekonomskog statusa
- uvođenje andragoške discipline kao studijskog programa na univerzitetima u Bosni i Hercegovini
- uspostavljanje ozbiljnijeg pristupa neformalnom obrazovanju i regulaciji njegovog statusa
- regulisanje priznavanja prethodnog učenja i obrazovanja
- formiranje jedinstvenog registra organizatora programa formalnog i neformalnog obrazovanja
- veću uključenost države Bosne i Hercegovine u međunarodne projekte, kreiranje i pokretanje projekata usmjerenih ka razvoju obrazovanja odraslih.

Dalji razvoj obrazovanja odraslih i mjerenje razvojnih inicijativa neće biti moguće bez uređenog sistema statističkog praćenja i izvještavanja, a to je osnova za usklađivanje obrazovne ponude s potrebama tržišta rada.

Comparative Analysis of Adult Education System in Bosnia and Herzegovina and Southeast European Countries

Abstract: Adult education is now recognized as an integral part of the educational system. Considering its importance and the relatively weak interest of authorities in Bosnia and Herzegovina in improving this area, we decided to conduct this research that compares the advantages and disadvantages of solutions in Southeast European countries that were part of the former Yugoslavia (Montenegro, Croatia, North Macedonia, Slovenia, Serbia). The article presents the state of legislation, institutional competencies, funding models, and the status of the adult education profession. The ultimate purpose of this paper is to describe the complexity of the education system within Bosnia and Herzegovina and identify successful solutions developed in neighboring countries. The primary method used is the comparative one, comparing the system of Bosnia and Herzegovina with that of the regional countries. The content analysis technique was employed to extract necessary data from relevant documents. The article concludes with recommendations for improving the adult education system in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: adult education system, laws on adult education, decentralization, financing of adult education, education programs, andragogic profession

Literatura

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. 2020. *Demografija i socijalne statistike*. Finansijska statistika obrazovanja, Sarajevo.
https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2020/EDU_06_2018_Y1_0_BS.pdf, pristup 10. 12. 2023.
- Bošković, G. et al. 2018. *Obrazovanje odraslih u Crnoj Gori, Izvještaj Radne grupe za 2018. godinu*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete Crne Gore, Podgorica
<https://crnvo.me/wp-content/uploads/2021/02/Izvjestaj-Radne-grupe-o-obrazovanju-odraslih-za-2018.-godinu.pdf>, pristup 27. 11. 2023.
- Čekro, E. 2023. Komparativna analiza institucionalnog sistema obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini i zemljama regiona. Magistarski rad. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
Dostupno na: <https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2023/02/KOMPARATIVNA-ANALIZA-INSTITUCIONALNOG-SISTEMA-OBRAZOVANJA-ODRASLIH-U-BOSNI-I-HERCEGOVINI-I-ZEMIJAMA-REGIONA-EMINA-CEKRO.pdf>, pristup 1. 11. 2023.

- Društvo andragoga Srbije. 2011. *Kodeks profesionalne etike andragoga Srbije*.
<http://andragog.org/wp-content/uploads/2018/06/kodeks-profesionalne-etike-andragoga-srbije.pdf>, pristup 20. 12. 2023.
- Isanović Hadžimerović, A. 2023. Questioning Assumptions About Developing an Andragogy Study Program in Bosnia and Herzegovina. *Studies in Adult Education and Learning*, 1-20
- Isanović Hadžimerović, A., Pfanzelt, A., Pfanzelt, H. 2021. *Studija o učenju i obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: DVV International.
- Kulić, R., Despotović, M. 2005. *Uvod u andragogiju*. Zenica: Dom štampe.
- Ledić, J., Miočić, I., Turk, M. 2016. *Europska dimenzija u obrazovanju: pristupi i izazovi*. Rijeka: Filozofski fakultet Rijeka.
- Mavrak, M. 2018. *Socijalizacija s pravom: Andragoški priručnik*. Sarajevo: PH International.
- Ministarstvo prosvjete Crne Gore. 2014. *Strategija obrazovanja odraslih Crne Gore, 2015-2025*. Dostupno putem: <https://nasedoba.me/wp-content/uploads/2016/02/5-Strategija-obrazovanja-odraslih-1.pdf>, pristup 10. 11. 2023.
- Pavkov, M. 2016. Pregled sustava obrazovanja odraslih u Republici Hrvatskoj. *EPALE Hrvatska*
https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/pregled_sustava_obrazovanja_odraslih_u_republici_hrvatskoj_marija_pavkov.pdf, pristup 1. 11. 2023.
- Puljiz, I., Živčić, M. ur. 2009. *Međunarodne organizacije u obrazovanju odraslih I*. Zagreb: Agencija za obrazovanje odraslih.
- Vijeće ministara Bosne i Hercegovine. 2014. *Strateška platforma razvoja obrazovanja odraslih u kontekstu cjeloživotnog učenja u Bosni i Hercegovini 2014 – 2020*. „Službeni glasnik BiH”, 2014/96.
 Dostupno na: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strate%C5%A1ka-platforma-razvoja-obrazovanja-odraslih-u-kontekstu-cjelo%C5%BEivotnog-u%C4%8Denja-ubih-za-razdoblje-2014.-2020..pdf>, pristup 1. 11. 2023.
- Vidović Vizek, V., Vlahović Štetić, V. 2007. Modeli učenja odraslih i profesionalni razvoj. *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 14, No 2, 2007. god, str. 283-310.
- Zakon o Agenciji za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih, „NN24/10, Dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/281/Zakon-o-Agenciji-za-strukovno-obrazovanje-i-obrazovanje-odraslih>, pristup 1. 11. 2023.
- Zakon o obrazovanju odraslih Republike Hrvatske, „Narodne novine”, br. 17/2007 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2007_02_17_668.html, pristup 1. 11. 2023.
- Zakon o obrazovanju odraslih Republike Hrvatske, „Narodne novine”, br. 144/21 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_12_144_2460.html, pristup 1. 11. 2023.
- Zakon o obrazovanju odraslih Kantona Sarajevo, „Službene novine Kantona Sarajevo”, br. 1/96, 2/96 – ispravka, 3/96 – ispravka, 16/97, 14/00, 4/01, 28/04 i 6/13
- Zakon o obrazovanju odraslih Republike Srbije, „Sl. glasnik RS”, br. 55/2013, 88/2017 – dr. zakon, 24/2018 – dr. zakon i 6/2020 – dr. zakon <https://www.znrfak.ni.ac.rs/SERBIAN/008-DOKUMENTI/ZAKONI/Republika%20Srbija/Zakoni%20%202020/Zakon%20o%20obrazovanju%20odraslih.pdf>, pristup 1. 11. 2023.

INTERVJU

INTERVIEW

O statusu andragogije u Bosni i Hercegovini i mogućnosti osnivanja studijskog programa andragogije

Intervju sa prof. dr. Mujom Slatinom¹

Kako vidite trenutni status andragogije kao znanstvene discipline u Bosni i Hercegovini?

Ako bih znanstveni status andragogije kao znanstvene discipline u Bosni i Hercegovini definirao sa tri pojma, onda bih rekao: znanstveni status ove discipline je simboličan, statičan i nefunkcionalan. Zašto?

U Bosni i Hercegovini ne postoji poseban andragoški studij niti dvopredmetni studij (pedagogija i andragogija). Na studiju pedagogije andragogija se javlja kao jedan predmet čijim sadržajem nije moguće pokriti cjelinu problema i zahtjeva obrazovanja odraslih. Na studiju pedagogije studenti se uglavnom pripremaju za rad u osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju. Na ovom studiju nije razvijena ni katedra andragogije pa je izrada seminarskih, dodiplomskih i diplomskih radova, u najboljem slučaju, proporcionalna broju disciplina koje se izučavaju. S druge strane, u Bosni i Hercegovini ne postoje razvijene institucije neophodne za obrazovanje odraslih čime su otežani dokvalifikacija, prekvalifikacija, certificiranje i upravljanje ljudskim potencijalima. U institucijama koje već postoje ne zapošljavaju se andragozi jer ih nema na tržištu rada. Zbog ove ozbiljne redukcije, andragogija ne može imati primjereniji znanstveni status koji joj i pripada.

¹ Intervju koji objavljujemo u ovom broju obavljen je u aprilu mjesecu 2023. godine radi pripreme članka koji razmatra mogućnosti uvođenja studija andragogije u Bosni i Hercegovini. S obzirom na značaj čuvanja originalnih stavova autora, smatramo da je važno da se intervju u cijelosti objavi u časopisu i takav bude dostupan javnosti. Zahvaljujemo se porodici profesora Slatine na odobrenju da posthumno objavimo tekst intervjuja. Intervju se objavljuje u identičnoj formi koju je profesor Slatina autorizirao 24. 4. 2023. godine.

Kako bi se taj status mogao unaprijediti i koji bi dalji razvojni procesi bili potrebni u bosanskohercegovačkoj akademskoj zajednici?

Prije svega, neophodno je unutar obrazovne politike definirati potrebe, značaj i perspektive obrazovanja odraslih. A kako je ovo moguće kad je obrazovna politika nedonošče politike datog političkog establišmenta i kad je ova politika postala zamjenom za teoriju obrazovanja? Da bi se osigurao razvoj ideje obrazovanja i osposobljavanja odraslih i razvoj andragogije kao znanstvene discipline, bilo bi neophodno izraditi dokument kojim bi se označile perspektive cjeloživotnog učenja u Bosni i Hercegovini i u kojem bi bili ugrađeni termini koji se odnose na obrazovanje i osposobljavanje odraslih radi usklađivanja sa terminologijom koja se koristi u EU. Neophodno je u ovaj proces uključiti relevantne institucije. Smatram da se ova strategija treba misliti po obrascu: obrazovanje → naučno-istraživački rad → proizvodnja ↔ **učće društvo**, a ne po logici društva znanja. Ovaj dokument trebala bi usvojiti vlada. U drugom važnom dokumentu koji treba da obuhvati cijeli sistem obrazovanja i osposobljavanja odraslih neophodno je dati dužnu pažnju razvoju integralnih umijeća. Studija umijeća za Bosnu i Hercegovinu mogla bi se izraditi u komparaciji sa Studijom vještina OECD-a (Pariz, 2019). Sve ovo treba da se temelji na dokumentu „Principi i standardi u oblasti obrazovanja odraslih u BiH” koji je usvojen kao krovni dokument na državnoj razini i koji može poslužiti kao referentni okvir za daljnje usklađivanje zakonodavstva i obrazovne politike na nižim razinama. Sve zakonske odredbe treba da daju pravo na kontinuirano obrazovanje odraslih te da definiraju ovo područje kao dio jedinstvenog sistema obrazovanja.

Smatram da je u obrazovanju i osposobljavanju odraslih neophodno afirmirati **umijeća** (osnovna, transverzalna, strukovna ili profesionalna), a ne vještine. Umijeća ne isključuju vještine, a vještine nužno ne uključuju umijeća. Za razliku od vještina, **umijeća** se vezuju za produkciju, a vještine za reprodukciju. Za razliku od vještina, umijeća su stvaralački povezana sa cjeloživotnim učenjem u različitim kontekstima (ličnim, porodičnim, profesionalnim i društvenim). Vještine se više vezuju za reprodukciju i rutinu, a umijeća su usko povezana za produkciju, za kreativnost. Sistem obrazovanja i osposobljavanja odraslih treba misliti i razvijati na principima razvoja i upravljanja ljudskim potencijalima.

U svijetu postoji nekoliko modela izučavanja andragogije na univerzitetu:

- *kao kurs u okviru studija pedagogije*
- *kao studijski program paralelan sa pedagogijom, koji uključuje određene zajedničke predmete*
- *kao MA program, nakon BA programa iz pedagogije*
- *kao potpuno nezavisan studijski program u odnosu na pedagogiju.*

Koji od navedenih ili drugih modela bi bio najprikladniji u bh. kontekstu i zašto?

Šta praktično znači formulacija: „Studijski program paralelan sa pedagogijom, koji uključuje određene zajedničke predmete”? Ukoliko bi se ova formulacija mislila i, recimo, pretvorila u formulaciju „Studij pedagogije i andragogije”, koji bi nudio zvanje pedagog i andragog, ili pedagog – andragog, na osnovu kojeg bi se moglo raditi i u školi i u institucijama obrazovanja za odrasle, to ne bi bila dovoljno razumna i perspektivna ideja. Ona ne bi pratila znanost visokih tehnologija i smanjivali bi se neophodni savremeni učinci i pedagogije i andragogije. Spoj pedagogije i andragogije nije mehanički, već interdisciplinarni spoj. Međutim, pedagogija u BiH je razvijenija od andragogije. Da bi ovaj spoj bio istinski moguć, neophodno je i andragogiju razviti do odgovarajućeg stupnja koji omogućuje ovo spajanje (interdisciplinarnost). Spajanje razvijenije s nedovoljno razvijenom disciplinom omogućuje da jedna guši razvoj druge, da jedna prevlada nad drugom, što nije rijetka pojava u edukacijskoj praksi. Poseban studij pedagogije i poseban studij andragogije zato što imaju zajedničku nastavu iz par temeljnih disciplina, ja ne bih nazvao paralelnim studijem. S druge strane, studij koji bi bio potpuno nezavisan u odnosu na pedagogiju ni teorijski nije moguć u vremenu znanosti visokih tehnologija koja funkcioniše po obrascu: obrazovanje → naučno-istraživački rad → proizvodnja ↔ **učće društvo** i koja teži produkciji interdisciplinarnog i transdisciplinarnog znanja i učenja. A zbog čega bi andragogija bila potpuno nezavisna od pedagogije, a ne bi bila nezavisna, recimo, od političke ekonomije, ekonomske znanja, upravljanja ljudskim potencijalima, sociologije obrazovanja, psihologije odraslih i sl.

Na osnovu rečenog, smatram da bi potrebama i uvjetima u Bosni i Hercegovini bio **najprimjereniji studij andragogije koji bi imao zajednički dio nastave iz određenih temeljnih, pedagoških predmeta uz još koji predmet**

iz drugih znanstvenih disciplina. Studij bi bio organiziran po sistemu 3+2, tj. studij BA za osposobljavanje za rad u ustanovama za obrazovanje odraslih, dokvalifikaciju, prekvalifikaciju, izobrazbu, a MA kadar bi se mogao zapošljavati u istraživačkim pedagoškim zavodima, edukacijskim centrima za odrasle, u edukacijsko-savjetodavnom radu i sl. MA i doktorski studij mogao bi se u BiH misliti i po grupacijama (grupacija prirodno-matematičkih i biotehničkih nauka, grupacija društvenih nauka, grupacija humanističkih nauka, grupacija medicinskih nauka, grupacija tehničkih nauka i grupacija umjetnosti), što bi pratilo razvoj znanosti visokih tehnologija. Na ovaj način bi se studij kadrovski postepeno i sistemski osigurao, andragogija bi se nesmetano razvijala kroz andragoške studijske predmete i slobodno se kretala prema produkciji interdisciplinarnog i transdisciplinarnog znanja i učenja.

U odnosu na trenutno stanje u društvenim i humanističkim znanostima, te uobzirujući relevantne društvene procese, čime bi se moglo pravdati otvaranje studijskog programa andragogije u BiH?

Studijski program andragogije u Bosni i Hercegovini koji bi imao zajedničku nastavu iz par temeljnih predmeta sa studijem pedagogije uz uvođenje dva-tri predmeta iz drugih znanstvenih disciplina neophodnih za obrazovanje odraslih (npr. menadžment, upravljanje ljudskim potencijalima) i koji bi imao zvanje andragog neophodan je iz više razloga.

Postoji razlika između obrazovanja djece i mladih i obrazovanja odraslih. Razlike treba izučavati odvojeno, ali istodobno voditi računa i o njihovom jedinstvu (cjeloživotno učenje, sistem obrazovanja). Zbog toga je neophodno razvijati andragogiju u Bosni i Hercegovini. Da bi bilo koja znanstvena disciplina dobila svoj puni znanstveni i društveni status, ona mora da ima mogućnosti da se razvija kao posebna grana spoznaje nekog relativno cjelovitog polja istraživanja. Ukoliko se ona nije optimalno razvila, tj. ukoliko nije postigla neophodni stupanj znanstvenog razvoja, utoliko neće imati mogućnost normalnog, prirodnog uključivanja u multidisciplinarne, interdisciplinarne i transdisciplinarne procese razvoja znanosti visokih tehnologija. Razvoj andragogije u BiH daleko je od ove neophodne znanstvene razine. Dakle, ovdje se ne radi o pukom emancipiranju andragogije od pedagogije ili o činjenici da andragogiju treba osloboditi

pedagogije kao što se i sama oslobodila filozofije. Ova paralela ništa nam ozbiljno ne kazuje o razlikama i sličnostima između dvije temeljne sastavnice (obrazovanje djece i mladih i obrazovanje odraslih) spoznajnog polja kao cjeline koju definiramo pojmom – obrazovanje. S ovog motrišta neophodno je uspostaviti njihovu sistemsku akademsku i praktičnu ravnopravnost koja upravo odgovara i razlikama i sličnostima ovih obrazovnih polja. Prema tome, kao što je neophodno vidjeti ove razlike (posebno ih izučavati), isto tako je neophodno vidjeti njihovo jedinstvo koje se realizira pomoću zajedničkih nastavnih predmeta pedagogije i andragogije. S druge strane, prva sastavnica je unutar sebe brižno diferencirana i razvijana kroz više nastavnih predmeta, a druga sastavnica ostala je na jednom predmetu – andragogiji. Kako se praksa edukacije odraslih razlikuje od pedagoške prakse školovanja djece i mladih, to je nužno andragoški brinuti o ovoj činjenici. Andragogija kao jednopredmetna akademska disciplina na studiju pedagogije u BiH nije objektivno mogla ponuditi odgovarajuće odgovore na pitanja koja su nikla iz ovakve prakse. Prema tome, da bi bilo koja posebna znanstvena disciplina poprimila ozbiljan znanstveni i društveni status, ona mora postići odgovarajući stupanj autonomnog razvoja kako bi se mogla uključiti u interdisciplinarne i transdisciplinarne procese znanja i učenja.

Polje obrazovanja i osposobljavanja odraslih nije moguće pokriti andragogijom kao jednim predmetom koji se izučava u okviru studija pedagogije. Suvremeni zahtjevi obrazovanja odraslih (cjeloživotno obrazovanje, učeće društvo, znanost visokih tehnologija) traže da se andragogija brže i slobodnije razvija kako bi se lakše pronalazili odgovori na probleme kojima se susrećemo u području obrazovanja i osposobljavanja odraslih. Na obrazovanje i osposobljavanje odraslih kao potrebu ne može se gledati samo iz ugla raznolikosti ciljnih skupina, što se papagajski zna ponavljati, niti samo zbog njihove dobi, socijalnog i profesionalnog statusa. Ono nije potrebno samo radi oblika učenja, osposobljavanja, načina mjerenja ishoda učenja ili cjelokupnog vrednovanja procesa obrazovanja nego i zbog individualnog, građanskog, socijalnog i drugog razvoja te radi davanja neophodnih obrazovnih usluga. Drugim riječima, ovdje treba da se radi o istinskoj nadležnosti znanstvene discipline za određeno područje naučnog istraživanja.

Intervju vodila: Amina Isanović Hadžiomerović

IN MEMORIAM

In memoriam: prof. dr. Mujo Slatina
(1945–2023)

U decembru 2023. godine napustio nas je prof. dr. Mujo Slatina, istaknuti profesor andragogije i pedagogije, te prvi urednik časopisa *Obrazovanje odraslih*. Vijest nas je zatekla u nevjerici jer smo navikli na njegovu izrazitu vitalnost, umnost i pronicljivost, kojima je savladavao tegobe i nadahnjivao sve koji su ga poznavali.

Obrazovni put i znanstveno-istraživačko formiranje profesora Slatine odvijalo se kroz studij pedagogije i psihologije, postdiplomski studij iz sociologije te doktorsku disertaciju iz pedagoških nauka. Tokom svog bogatog akademskog djelovanja predavao je na više fakulteta i univerziteta u Bosni i Hercegovini omogućavajući opstanak nastavničkih studijskih programa u ratnim godinama, te pokretanje novih diplomskih, postdiplomskih i doktorskih programa u poraću. Zalagao se za dignitet nastavničkog poziva i primjereniji pristup njegovoj profesionalizaciji.

Pružio je značajan doprinos reformskim procesima na svim nivoima obrazovnog sistema, posebno u visokom obrazovanju. Učestvovao je u kreiranju više postdiplomskih programa nastavničkih usmjerenja, te je autor *Elaborata prvog doktorskog studija iz pedagogije pod nazivom Teorije i istraživanja kreativnog odgoja/obrazovanja* pokrenutog na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

Profesor Slatina je učestvovao u pokretanju i afirmiranju većeg broja časopisa, poput *Obrazovanja odraslih* (prvi urednik u periodu od 2001. do 2004. te dugogodišnji član redakcije), *Nаша škola*, *Didaktički putokazi* i *Novi Muallim*. Objavio je više od

stotinu članaka o temama iz sociologije odgoja i obrazovanja, pedagoške antropologije, menadžmenta u obrazovanju, metodologije pedagoških istraživanja, andragogije, edukometrije te drugih grana znanosti o odgoju i obrazovanju. Neumorno je pisao i objavljivao do posljednjih dana ovozemnog života.

Najznačajnija djela profesora Slatine objavljena su pod naslovima: *Nastavni metod – Prilog pedagoškoj moći suđenja* (1998), *Od individue do ličnosti – Uvođenje u teoriju konfluentnog obrazovanja* (2005), *Edukometrija – Mjerenje i mjerni instrumenti u odgoju i obrazovanju* (2020), *O pedagogiji čovjeka – Od čovjeka kao bića učenja do učećeg društva* (2023).

Mentorirao je osam doktoranada i više desetina magistranada, a učiteljsku ulogu je živio kao svoju najveću životnu misiju. Generacije studenata pamtit će razgovore i predavanja koja su bila istinska duhovna gozba. Profesor je bio paradigma učitelja koji je svim svojim bićem vjerovao da je čovjekova suština Dobrota, te da pedagoško oko jednog učitelja mora biti dovoljno pronicljivo da bi ju uočilo.

Profesor Slatina je obilježio znanost o odgoju i obrazovanju autentičnom mišlju i izvanrednim pregalastvom s ciljem sintetiziranja znanja o čovjeku kao biću učenja, uključujući znanstvene spoznaje, etnopedagoške i religijske mudrosti. Rezultat takvog pristupa jesu teorija konfluentnog obrazovanja i teorija antropoloških odgojnih/obrazovnih polja kao originalni doprinosi njegovog znanstveno-istraživačkog rada. Profesor Slatina je bio učitelj koji je okupljao sve one željne autentične mudrosti i roditeljske podrške na putu znanja. Bio je dosljedan mislilac koji je u svojim djelima spajao različite intelektualne tradicije, discipline i pristupe, uvijek ih izlažući pedantnoj kritičkoj procjeni.

Kao prvi urednik časopisa *Obrazovanje odraslih* profesor Slatina je vizionarski postavio temelje traganju za *novim perspektivama obrazovanja odraslih*, što će biti sugerirano u naslovu profesorovog članka objavljenog u prvom broju časopisa (Slatina 2001). Cilj je bio osnivanjem časopisa formirati novi diskurs o obrazovanju odraslih, koji će biti svjestan svoje baštine, ali usmjeren borbi za dostojanstvo čovjeka i obrazovanja pred prijetnjama centrizama, nejednakosti, antagonizama i konflikata koji su nas dočekali na pragu XXI stoljeća. Sociološka misao profesora Slatine dala je značajan zamah angažiranju bosanskohercegovačke andragogije u socijalno relevantne teme. Pod uredničkim vođenjem profesora Slatine na stranicama časopisa *Obrazovanje odraslih* objavljeni su prvi članci iz menadžmenta u obrazovanju na bosanskom jeziku, koji su tretirali temeljna pitanja nazivlja i principa ove do

tada relativno nepoznate nauke (Slatina 2002; 2003). Drugi broj časopisa iz 2002. godine bio je tematski posvećen upravo temeljnim problemima menadžmenta u obrazovanju, a intencija urednika bila je da se ova oblast rasvijetli iz andragoške, psihološke, ekonomske, sociološke i drugih relevantnih perspektiva.

Redakcija časopisa *Obrazovanje odraslih* sa zahvalnošću će čuvati sjećanje na doprinos profesora Slatine razvoju andragogije u Bosni i Hercegovini.

Literatura

- Slatina, M. 2001. U potrazi za novim perspektivama obrazovanja odraslih. *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1–3 (2001), str. 41–58.
- Slatina, M. 2002. Pojam obrazovnog menadžmenta i menadžerske uloge i kompetencije školskog direktora. *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2002), str. 111–130.
- Slatina, M. 2003. Upravljanje konfliktima i sukobima u školi. *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2003), str. 57–76.

In memoriam: dr. sc. Emir Avdagić**(1974–2023)**

Nakon dostojanstvene borbe s bolešću i uprkos dubokoj vjeri u izlječenje, 3. novembra 2023. godine zatekla nas je vijest o preranoj smrti dragog prijatelja i uvaženog kolege dr. sc. Emira Avdagića. Otišao je posvećeni pregalac za ideju obrazovanja odraslih i neumorni borac protiv vjetrenjača bosanskohercegovačke obrazovne politike. Svojim odlučnim i nepokolebljivim radom na čelu Ureda DVV Internationala u Bosni i Hercegovini omogućio je da se glas o obrazovanju odraslih u našoj državi proširi Evropom i svijetom. Rijetkom životnom radošću i osjećajem za ljude gradio je mostove među andragoškim zajednicama regije i šire. Bio je jedan od pokretača časopisa *Obrazovanje odraslih* 2001. godine, glavni i odgovorni urednik 2011. i 2012. godine, te stalni član Redakcije sve do danas.

Dr. sc. Emir Avdagić rođen je 1974. godine u Freiburgu u SR Njemačkoj. Diplomirao je 2003. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu na Odsjeku za germanistiku. Dvogodišnje master studije iz oblasti obrazovanja odraslih upisao je 2005. godine na Univerzitetu u Kaiserslauternu (SR Njemačka), koje je završio 2007. godine. Doktorske studije andragogije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju, upisao je 2010. godine i završio ih odbranom doktorske teze na temu „Menadžment u organizacijama za obrazovanje odraslih – konceptualni i operativni modeli” u aprilu 2016. godine.

Bio je direktor Ureda za Bosnu i Hercegovinu Instituta za međunarodnu saradnju Njemačkog saveza visokih narodnih škola (DVV International) u periodu od 2000. do 2023. godine. Ova pozicija uključivala je upravljanje projektom „Obrazovanje odraslih u jugoistočnoj Evropi”, a odnosila se na lobiranje i

zagovaranje zakonskih okvira za obrazovanje odraslih, konsalting te stručno praćenje partnerskih organizacija u realizaciji zajedničkih aktivnosti. Učestvovao je u realizaciji brojnih projekata usmjerenih osnaživanju i razvoju obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini, ali i regiji, a sa priložima je učestvovao u brojnim naučnim konferencijama i skupovima, uglavnom, međunarodnog karaktera. Objavio je knjigu pod naslovom *Menadžment modeli u organizacijama za obrazovanje odraslih* (na bosanskom i engleskom jeziku, 2016. i 2017), a u časopisu *Obrazovanje odraslih* objavio je više članaka posvećenih temama iz komparativne andragogije, obrazovne politike i menadžmenta u obrazovanju odraslih.

Našeg uvaženog prijatelja i kolegu čuvat ćemo u najljepšem sjećanju zahvalni na doprinosu časopisu *Obrazovanje odraslih*, razgovorima i trenucima dijeljenja životne radosti.

Prisjetit ćemo se članaka koje je dr. Avdagić objavio samostalno ili u koautorstvu u časopisu *Obrazovanje odraslih* (iz Bibliografije autorica Bajrić i Hajdarpašić 2018)

- AVDAGIĆ, Emir. IIZ/DVV – Projekt u Bosni i Hercegovini = IZZ/DVV Project in Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 23–27.
- AVDAGIĆ, Emir. Pakt za stabilnost i permanentno obrazovanje = The Stability Pact and Permanent Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 115–118.
- AVDAGIĆ, Emir. Njemački kao strani jezik u obrazovanju odraslih = German as Foreign Language in Adults Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2003), str. 81–108. 194.
- AVDAGIĆ, Emir. Prvi festival cjeloživotnog učenja u Jugoistočnoj Europi = The First Lifelong Learning Festival in South-Eastern Europe / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2003), str. 117–120.
- AVDAGIĆ, Emir. Informacija o izradi dokumenta „Strateški pravci razvoja obrazovanja odraslih u BiH” = Information about Making Document „Developing Strategies of Adult Education in B&H” / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 107–109.
- AVDAGIĆ, Emir. Obrazovanje odraslih kao podrška pripremi za životnu krizu izazvanu odlaskom u mirovinu = Education of Adults as a Support Considering Preparations for Life Crisis Caused by Retirement / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 81–102.

- AVDAGIĆ, Emir. CONFINTEA VI = CONFINTEA VI / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 121–126. 338.
- AVDAGIĆ, Emir. Internacionalna konferencija „Obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini i Jugoistočnoj Evropi – doprinos miru i razvoju” = International Conference „Adult Education in Bosnia and Herzegovina and Southeastern Europe – Contribution to Peace and Development” / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2010), str. 15–25. 339.
- AVDAGIĆ, Emir. XIII kongres Visokih narodnih škola SR Njemačke = 13th German Adult Education Conference / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 13–20.
- ALIBABIĆ, Šefika; AVDAGIĆ Emir. Razvojni elementi u strategijama obrazovanja odraslih = Development Elements in the Strategies of Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 33–52. Napomena: Tekst je preuzet iz časopisa „Pedagogija”. 1 (2012), Beograd.
- AVDAGIĆ, Emir. Metodološki pristupi u istraživanju menadžmenta obrazovanja odraslih = Methodological Approaches of Research on Management in Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2012), str. 25–46. 35.
- AVDAGIĆ, Emir; ELLWANGER, Winfried. Menagement Models in Organisations for Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 11 – 34. Napomena: Tekst je preuzet iz zbornika „International Perspectives in Adult Education (IPE) 78: Adult education centres as a key to development – challenges and success factors”, str. 179–201.
- ČERKEZ, Anes; AVDAGIĆ, Emir. Funkcija marketing menadžmenta u organizacijama za obrazovanje odraslih = Function of Marketing Management in Organisations for Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2018), str. 49–72.

Literatura

Bajrić, A., Hajdarpašić, L. 2018. Bibliografija časopisa ”Obrazovanje odraslih”: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu (2001-2018). *Obrazovanje odraslih*, 2, XVIII/2018, str. 135–196.

Lista recenzenata

Zahvaljujemo recenzentima članaka za časopis *Obrazovanje odraslih* u 2023. godini

Prof. dr. Amel Alić, redovni profesor
Univerzitet u Zenici, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Anela Hasanagić, redovna profesorica
Univerzitet u Zenici, Bosna i Hercegovina

Doc. dr. Goran Lapat
Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska

Prof. dr. Hatidža Jahić, vanredna profesorica
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Ivana Tucak Junaković, redovna profesorica
Sveučilište u Zadru, Hrvatska

Doc. dr. Ivona Čarapina Zovko
Sveučilište u Mostaru, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Mirjana Mavrak, redovna profesorica
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Morana Koldurović, vanredna profesorica
Sveučilište u Splitu, Hrvatska

Prof. dr. Renata Jukić, vanredna profesorica
Sveučilište u Osijeku, Hrvatska

Prof. dr. Sanela Bašić, redovna profesorica
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Saša Milić, redovni profesor
Univerzitet Crne Gore, Crna Gora

Prof. dr. Šefika Alibabić, redovna profesorica
Univerzitet u Beogradu, Srbija

List of Reviewers

We would like to thank to the reviewers of articles for the *Journal of Adult Education* in 2023.

Amel Alić, PhD, Full Professor

University in Zenica, Bosnia and Herzegovina

Anela Hasanagić, PhD, Full Professor

University in Zenica, Bosnia and Herzegovina

Goran Lapat, PhD, Assistant Professor,

University in Zagreb, Croatia

Hatidža Jahić, PhD, Associate Professor

University in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Ivana Tucak Junaković, PhD, Full Professor

University in Zadar, Croatia

Ivona Čarapina Zovko, PhD, Assistant Professor

University in Mostar, Bosnia and Herzegovina

Mirjana Mavrak, PhD, Full Professor

University in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Morana Koldurović, PhD, Associate Professor

University in Split, Croatia

Renata Jukić, PhD, Associate Professor

University in Osijek, Croatia

Sanela Bašić, PhD, Full Professor

University in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Saša Milić, PhD, Full Professor

University of Montenegro, Montenegro

Šefika Alibabić, PhD, Full Professor

University of Belgrade, Serbia

Uputstvo za autore priloga¹

Dostavljanje radova

Radovi se dostavljaju Redakciji časopisa isključivo u elektronskoj formi na e-adresu: casopis@bkc.ba. Primaju se isključivo neobjavljeni rukopisi, koji se ne vraćaju.

Za autorska prava dostavljenih priloga odgovaraju autori(ce). Autorima/autoricama se ne naplaćuje naknada za obradu radova niti se objavljeni radovi honoriraju.

Oprema rada

Oblikovanje teksta

U radu navesti podatke prema sljedećem rasporedu:

- Ime i prezime autora/autorice
- Naslov rada na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili crnogorskom jeziku
- Sažetak i ključne riječi na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili crnogorskom jeziku
- Naslov, sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku, na kraju rada
- Literatura

Obim. Poželjno je da tekst ima obim do 15 kartica (1 kartica = 1800 elektroničkih znakova s razmacima), a za ostale rubrike (prikazi knjiga, osvrti i sl.) do pet kartica. Ovi radovi ne podliježu recenziji.

Naslov rada. Treba biti što kraći (najviše 10 riječi), te davati dobar uvid u bit rada. Piše se velikim slovima.

Autor/autorice rada. Ime autora/autorice piše se iznad naslova; prvo ime, a zatim prezime. Ako je više autora/autorica, odvajaju se zarezom. Iznad prezimena svakog autora/autorice dodaje se oznaka fusnote. U fusnoti se navode titule i adrese autora/autorica, e-pošte autora/autorica, te drugi podaci relevantni za tekst.

Sažetak. Piše se na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili crnogorskom jeziku te istovjetan tekst na engleskom jeziku, najviše do 200 riječi. Sažetak treba odražavati svrhu teksta i njegovu bit.

Ključne riječi. Ispod sažetka (engl. *abstract*) navode se ključne riječi (najviše pet riječi), koje su bitne za brzu identifikaciju i klasifikaciju sadržaja rada.

Jezik. Radovi se dostavljaju na bosanskom, hrvatskom, srpskom, crnogorskom i engleskom jeziku i kao takvi se i objavljuju.

Naslov rada i podaci o autorima/autoricama: Times New Roman 12 pt, normalan stil, bez proreda.

Tekst treba biti oblikovan na sljedeći način: font Times New Roman 12 pt, normalan stil, bez proreda, podjednako poravnanje.

Recenzija. Sve pristigle radove anonimno recenziraju dva recenzenta/recenzentkinje. Recenzente/recenzentkinje imenuje Redakcija.

Citiranje i literatura. Koristiti harvardski stil citiranja, čije se upute nalaze na adresi:

https://ccu.bkc.ba/docs/Preporuke_za_citiranje_literature%20FIN.pdf

Autorska prava

Smatra se da su autori i autorice svoja autorska prava na tekstove i druge priloge, od trenutka kada su ih poslali Redakciji, prenijeli na izdavača. Izdavač će prihvaćene priloge objaviti u štampanoj i elektronskoj formi, a ima prava da koristi i sažetke radova i izvode iz dostavljenih radova.

Redakcija će u roku koji ne može biti duži od šest mjeseci od datuma prijema priloga obavijestiti autora/autoricu da li je prihvatila tekst. Negativan odgovor oslobađa autora/ autoricu obaveze prema Redakciji.

Autor/autorica čiji je rad prihvaćen ne može objaviti rad u nekoj drugoj elektronskoj formi ili štampanoj publikaciji (čak ni u izvodima ili prerađen) bez saglasnosti odgovornog urednika časopisa *Obrazovanje odraslih*.

U načelu, on takve radove može objaviti tek tri mjeseca od datuma publikovanja u časopisu *Obrazovanje odraslih*, uz obavezu da se navede odakle je rad preštampan. Članci objavljeni u časopisu se, uz prikladno navođenje izvora, smiju besplatno koristiti u obrazovne i nekomercijalne svrhe.

Ovo djelo je dato na korištenje pod licencom

Napomena: autori i autorice dužni su prilikom slanja tekstova poslati i Izjavu o originalnosti rada i Izjavu o objavljivanju koje se nalaze na web stranici.

¹ <https://ccu.bkc.ba/>

BOSANSKI
KULTURNI
CENTAR KS

ISSN 1512-8784

